DE VERLOKKING VAN RECHTS

DE AS 90

de AS

anarchistisch tijdschrift

Achttiende jaargang, nr. 90, april - juni 1990.
De As verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle, ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: *f*24,-; buiten Benelux *f*30,-
Druk: Macula, Boskoop.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Redactie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: Cees Bronsveld, Marius de Geus, Thom Holterman, Marli Huijer, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Bas Moreel, Simon Radius, Hans Ramaer.
Omslagontwerp: Detlef Greinert.
Verder werkten mee: Jan Bervoets, Ferd. v.d. Bruggen, Willem Roodnat

DE VERLOKKING VAN RECHTS

Rudolf de Jong

Het is natuurlijk wel een beetje jammer! 'Amerika inhalen en voorbijstreven' was de leus van de communisten toen zij onder leiding van hun geniale Stalin en met behulp van vijfjarenplannen een 'nieuwe samenleving' gingen opbouwen, met een 'nieuwe mens', en daarbij het ene daverende succes na het andere boekten. Amerika -je hoeft er maar een krantenartikel over New York op na te slaan- is vandaag de dag aardig aan het verloederen. Wat verloederen betreft is het 'Amerika inhalen en voorbijstreven' echter aardig gelukt in Rusland en Oost-Europa. En net nu dit succes behaald is geeft men daar Marx' pijp aan Maarten en stort het wereldcommunisme ineen!

De wereld staat er een beetje beduusd bij te kijken. Kreten als 'het ongelijk van links' en 'het gelijk van rechts' zijn niet van de lucht. Vooral figuren die zich in het verleden voor zeer progressief hielden omdat zij wel iets zagen in thans failliet verklaarde systemen, gaan vooraan in de doodsverklaring van het socialisme. Ik ben zo vrij daar een laatste uiting van *stalinisme* in te zien. Het gejammer berust immers op een gelijkstelling met de in discrediet geraakte systemen met het socialisme. Die gelijkstelling is altijd een kenmerk van het stalinisme geweest.
Het is al weer een aantal jaren geleden dat ik deelnam aan een forum over de veranderde houding van progressieven ten aanzien van Rusland. Naar waarheid kon ik daar zeggen: "In de bibliotheek van mijn anarchistische vader stonden boeken en brochures over Rusland van ver vóór de tweede wereldoorlog met als titels: *Het bolsjewisme in het slop*

(Kautsky), *Het bankroet van het Russische staatscommunisme* (Rocker), *In het land van de grote leugen* (Ciliga), *So geht er nicht! Die Sovjets von Heute* (Istrati), *Ich kann nicht mehr!* (Buber-Neumann). Ik las al die boeken wel niet, maar de titels waren welsprekend genoeg."
Thans is het nuttig er iets aan toe te voegen. De auteurs van die titels waren vogels van zeer diverse pluimage, maar allen hadden linkse veren. Indien er een 'gelijk' is, is dat het gelijk van die linkse stromingen welke het marxisme-leninisme in al zijn varianten verwierpen, als zijnde een dictatuur en *dus* rechts, anti-socialistisch en onderdrukkend. Onder die stromingen is het anarchisme niet de minste. Indien er over 'gelijk' moet worden gesproken is er zeker plaats voor het gelijk van het anarchisme. Wij hebben echter niet zo'n behoefte aan een 'historisch gelijk'.

REVOLUTIES

Beduusd. Dit woord geeft aardig de algemene reactie op de revoluties in Oost-Europa weer. Bij mij overheerst nog altijd de vreugde om de bevrijding, om de overwinning van de mensenrechten. (Dit in tegenstelling tot het autonomenblad *De Zwarte* dat meende dat de gebeurtenissen voor iedereen van links toch iets pijnlijks hadden al was het maar "omdat wij er geen antwoord op hebben").
Eén verhaal over het opengaan van de Berlijnse muur is mij bij gebleven, omdat ik er echt bijna om huilen moest. Een Oost-Berlijner liet de eerste nacht zijn hondje uit, passeerde de muur en ging met het hondje naar een boom, twintig meter van de muur af, om daarna dolgelukkig weer terug te gaan. Is dat nu de vrijheid? Ja, dat is de vrijheid. Niet de volle, niet de anarchistische vrijheid. Maar een heel concrete, voelbare vrijheid voor iemand die zich levenslang afgesloten, opgesloten heeft gevoeld door een muur. Het gevoel van bevrijding is kenmerkend voor elke revolutie en dit gevoel is op zich revolutionair.

De Franse revolutie is vorig jaar herdacht, enkele maanden voordat het 'gebeurde' in Oost-Europa. De nadruk bij de herdenkingen viel op de mensenrechten, op de kosten van de revolutie aan mensenlevens door terreur en oorlog en op het feit dat de revolutie weinig had opgeleverd. Ontwikkelingen die al lang op gang waren gekomen werden er voor een groot deel en op de lange termijn gezien, nauwelijks door versneld. Was het bicentinaire nà Oost-Europa gekomen dan hadden de herdenkingsartikelen er waarschijnlijk anders uit gezien. Had de nadruk gelegen op de aspecten van bevrijding en zelf-handelen.
Dit waren de aspecten die voor anarchisten en socialisten essentieel waren in de Franse revolutie. De val van de Bastille verenigde beide aspecten. Voor nuchtere historici was het een beetje een lachertje. De Bastille stelde niet veel meer voor als gevangenis en werd nauwelijks verdedigd. Het laatste was echter betekenisvol: een regime dat zichzelf niet meer verdedigt. Ook de Berlijnse muur stelde niet zo veel meer voor, was 'lek' door de mogelijkheid via Praag naar West-Duitsland te komen. Maar essentieel was dat de muur op een gegeven moment niet meer verdedigd werd, dat was het einde van het regime.
De Franse revolutie had nog een aspect. Het was een 'grote' revolutie. Alle wereldbeschouwelijke en maatschappelijke vragen werden ter discussie gesteld. De menselijke vrijheid en gelijkheid, en ook de godsdienst, de eigendom, de positie van de vrouw, de mensenrechten. Andere revoluties -de reformatie; de Russische revolutie, de Spaanse- kan

men eveneens 'grote' revoluties noemen. En de Oosteuropese?
Ik heb de Parijse meirevolutie van 1968 eens gekarakteriseerd met een uitspraak van S. Vestdijk over Edgar Allan Poe: "een beperkt genie", dat wil zeggen een geniaal schrijver, maar beperkt tot één genre. De meirevolutie beperkte zich in feite tot de studentenwereld, maar stelde wel de meest fundamentele maatschappelijke zaken aan de orde. De Oosteuropese revoluties zijn een beetje het omgekeerde: onbeperkt in die zin dat zij alle mensen omvatten maar zonder genie, zonder nieuwe of oorspronkelijke gedachten. Het 'vrije' westen, de consumptiemaatschappij zijn de idealen.
De Hongaarse revolutie van 1956 ging verder, was 'grootser' dan de Oosteuropese van 1989. De drie genoemde aspecten die revoluties belangrijk maken -de 'bevrijding', het 'zelfdoen' door grote gedeelten van het volk en de diepgang, de moed om te vernieuwen- zijn in Oost-Europa nogal zwak. De gangmakers -de dissidenten- zijn al ontgoocheld in verschillende landen.
De dissidentenbeweging was er één van intellectuelen en kunstenaars en groeide niet uit tot een echte *volks*beweging. Men is gelukkig dat de dictatuur voorbij is maar grijpt naar de bestaande middelen: parlementaire democratie, 'sociaal' kapitalisme. De meerderheid stemt voor zekerheid, tegen risico's, voor het midden, niet voor links of rechts. (Overigens is het politieke midden, het 'moeras', ook een uitdrukking die afkomstig is van de Franse revolutie!) De euforie van de bevrijding is niet blijvend. Een stuk autoritair verleden -nationalisme, clericalisme, anti-semitisme en vreemdelingenhaat- komt weer aan de oppervlakte.

RESTAURATIE

In veel opzichten doet de bevrijding van Oost-Europa in 1989 denken aan die in West-Europa in 1944-1945, aan die in Spanje na de dood van Franco in 1975: veel woorden over vernieuwing en in feite *herstel*. Voor alle idealisten met grote verwachtingen werden het teleurstellingen. Progressieve journalisten en tv-makers die later terugblikten op de bevrijdingen spraken meestal van restauratie van het voorlopige bestel.
En toch... Juist vanuit het anarchisme is een optimistisch geluid denkbaar. Om te beginnen waren de anarchistische verwachtingen bij de bevrijdingen minder hoog. Oorlog en dictatuur betekenen een terugval in cultuur, in sociaal gevoel, in vrijheidsbesef, waar een samenleving maar langzaam uit omhoogkrabbelt als de oorlog over, de dictatuur voorbij of op zijn retour is.
De periode na 1945 was een restauratie, maar men kan zich ook afvragen waarom de reactie toen niet nog veel groter was. Het antwoord op deze vraag brengt mij op het volgende punt. Ondanks alles hebben de idealen vanuit de oorlog en van de bevrijding, idealen van democratie en vrijheid doorgespeeld. Zij zijn een norm geworden, veel meer -en met een veel linksere en humanere inhoud- dan vóór de tweede wereldoorlog het geval was. In de jaren zestig en zeventig werden er de eerste vruchten van geplukt.
De bevrijding in Oost-Europa nu heeft eveneens idealen en normen die -ook al worden zij nu niet gerealiseerd- aanknopingspunten zijn voor in de toekomst: mensenrechten, zeggenschap ('wij zijn het volk'). En buiten Roemenië was men al heel lang bezig uit de terugval van de stalinistisch-leninistische totalitaire dictatuur omhoog te krabbelen. Bovendien is Oost-Europa anders dan het westen in 1944 en 1945 niet van buitenaf door legers bevrijdt, of zoals Spanje in 1975 door de dood van een oude man.
Tenslotte een derde punt: de koude oor-

log is een lauwe vrede geworden. De argumentatie achter de bewapening en alles wat daarmee politiek en sociaal samenhangt heeft zijn kracht verloren. De ontwikkelingen in de samenlevingen in Rusland en Oost-Europa hebben tot de ondergang van de dictaturen geleid, geen oorlogsgeweld als tegen Hitler c.s.

SUCCES VAN LINKS

Rechts -of waarschijnlijk beter: het kleurloze midden- lijkt in 1990 oppermachtig, de bekoring van rechts, waaraan dit nummer van *De AS* gewijd is -is groot; bijna alles wat sociaal-democratisch of communistisch was lijkt er zelfs een beetje door beneveld te zijn.
Maar heeft rechts of de 'sociale markteconomie' (wat dat ook precies moge zijn) antwoord op de problemen die rechts thans tenminste wel gaat zien? Het milieu? De derde wereld en de kapitalistische ontwikkelingshulp die bovenal een schuldenlast ontwikkelde? De zich ontwikkelende vierde wereld van armoede in overvloed? De drugs-, wapens- en politieke maffia's? Het geldgebrek voor onderwijs en ziekenzorg naast de 'noodzaak' van grote winsten voor multinationals? (Philips heeft in drie maanden zes miljoen pure winst gemaakt en dreigt 'dus' kapot te gaan!)
Wie heeft al deze zaken die thans tenminste op tafel liggen -men sla de wekelijkse bijlage van elk zichzelf respecterend dagblad er maar op na- op die tafel gelegd?

Het gelijk van rechts? Als daar al sprake van is, dan bestaat het omdat rechts altijd onder druk concessies aan links heeft moeten doen en zich zodoende aanpaste. Het 'gelijk van rechts' wordt dan ironisch genoeg het succes van links! Ook hier is de revolutionaire ontwikkeling in Oost-Europa interessant. De problemen en dus de feiten werden constant onder tafel geschoven door de dictatoriale regimes; zo konden zij zich ook niet aanpassen! De overwinning van rechts (van het 'westen') wordt dan een overwinning op ultrarechts (de dictatuur in Oost-Europa). En zo blijkt het zinvol de verlokkingen van rechts te ontmaskeren en te weerstaan!

DE VRIJHEID VAN DE MARKT EN ZIJN SOCIALE GEVOLGEN

Jaap van der Laan

De verlokkingen van rechts, de teloorgang van links, de ontideologisering, het is niet eenvoudig een goede omschrijving te vinden voor wat zich momenteel op politiek en maatschappelijk gebied afspeelt. De dekolonisatie van het al tijden krakende Russische imperium en de daarmee gepaard gaande ontluistering van het autoritaire linkse denken lijkt daarbij een versnelling in dit proces te veroorzaken. Hierdoor wordt het bijna een anachronisme je nog socialist te noemen. Met enige zelfspot kun je misschien stellen dat je best anarchist kunt blijven omdat dat toch al nooit een serieuze politieke opvatting gevonden werd. In deze bijdrage wil ik het hebben over de effecten van de politieke keuzes van de laatste jaren op maatschappelijk gebied. Ik ga daarbij vooral uit van wat ik in mijn werk tegenkom.

Op een groot aantal vlakken is er de laatste jaren een verslechtering opgetreden in de mogelijkheden en omstandigheden van veel mensen. Dit betreft dan

vooral de armeren, degenen die zich 'aan de onderkant' van onze samenleving bevinden. Armoede is nooit helemaal verdwenen uit deze samenleving, maar vroeger dachten dat het op den duur uitgebannen zou worden. Nederland telt een groeiend aantal armen. Ik hoef geen grens aan te geven waaronder je van armoede kan spreken, maar het gaat hier veeleer om het feit dat er een ommekeer is opgetreden in het denken over geld.
Het is vandaag de dag 'gewoon' veel te verdienen en dat te laten zien. Tegelijkertijd neemt de armoede toe en ook daar wordt niet moeilijk over gedaan. De sociale voorzieningen zijn een kostenpost geworden, de vakbonden hebben in toenemende mate moeilijkheden met hun leden als ze opkomen voor uitkeringsgerechtigden en politiek Nederland wordt links ingehaald door de kerken die zich gezamenlijk zijn gaan bezighouden met de armoede in Nederland. Het lijkt wel of sociale gevoelens alleen nog bij de diaconieën leven.

Als huisarts word ik de laatste tijd meer en meer geconfronteerd met het feit dat mensen armer zijn geworden. Bijstandsmoeders kunnen geen zwemabonnement of balletles voor hun kinderen betalen, terwijl dat toch voor bijvoorbeeld houding of goed leren bewegen nodig is. Families kunnen niet op vakantie gaan en oma's kunnen niet meer bij kleinkinderen op bezoek. Het kost soms grote moeite om het geld bij elkaar te krijgen wat nodig is om de slaapkamer van een allergisch kind goed stofvrij in te richten. Ongezonde leef- en eetgewoontes zijn soms om financiële redenen moeilijk te veranderen. Mensen willen niet stoppen met roken omdat er toch iets te genieten over moet blijven. Een dergelijk excuus geeft vooral aan hoe treurig mensen hun leven zien. Natuurlijk bestond tien jaar geleden ook armoede, maar het is de laatste jaren veel duidelijker en ernstiger geworden. Daarnaast is het ook schrijnender geworden, juist omdat het economisch zo goed schijnt te gaan. De maatschappelijke tegenstellingen zijn veel zichtbaarder geworden dan tien jaar geleden.

Een van de duidelijkste voorbeelden van het tekortschieten van het beleid op sociaal gebied blijft de woningnood. Een weinig populair onderwerp, waarmee een politicus geen eer meer kan behalen. Wat nog over huisvesting wordt gezegd betreft vergelijkingen met de situatie in andere landen, waar huren nog hoger zijn dan hier. De mensen betalen een te klein deel van hun salaris aan huur is dan de conclusie. Het idee daarachter is dat de huursubsidie nog verder omlaag kan en dat de rentabiliteit van huizenbouw dan hoger wordt, waardoor er misschien meer animo om te bouwen komt. Onuitgesproken blijft meestal de gedachte: hoe hoger de prijs van een waar, hoe minder vraag. Dat lost dan meteen de woningnood op.
Hoe moeilijk het is een redelijk en betaalbaar huurhuis te vinden in een stad als Utrecht merk ik bijna dagelijks. Als je niet tot de ergste krepeergevallen behoort, wordt een wachttijd van vijf jaar heel gewoon gevonden. Deze wachttijden nemen de laatste jaren niet af, omdat er minder woningen in de sociale sector gebouwd worden. In de binnensteden is veel gerenoveerd en bijgebouwd, maar het tij voor sociale woningbouw is gekeerd en projektontwikkelaars hebben ruim baan gekregen voor de bouw van luxe-appartementen. Plannen voor sociale woningbouw komen er vaak niet meer door om financiele redenen. De tekorten aan betaalbare huurwoningen hebben tot lange wachtlijsten geleid en tot een heel apparaat wat moet beoordelen of iemand om medische of sociale redenen misschien iets

sneller in aanmerking komt voor een huis. Dat levert natuurlijk wel werkgelegenheid op, maar niet van het soort dat produktief is.

Een andere ontwikkeling die hier verband mee houdt en die iedereen op straat kan vaststellen, is de toename van het aantal dak- en thuislozen. Langzaam beginnen we eraan te wennen dat in de grote steden het straatbeeld mede bepaald wordt door zwervers en verslaafden. Natuurlijk zijn er altijd mensen geweest die geen dak boven het hoofd hadden. De zwerver van vroeger was ook niet voor zijn plezier dakloos. De economische ellende dreef mensen vroeger de straat op, op zoek naar werk of met negotie langs de deuren. Maar deze groep mensen was na de oorlog kleiner geworden en de dakloze van de jaren zestig was vaak iemand ie niet in staat was bindingen aan te gaan en zich opgesloten ging voelen als hij meer dan een paar dagen ergens was.
Tegenwoordig zijn er ook heel andere groepen die thuisloos zijn. Zo vind je ex-psychiatrische patiënten die uit een inrichting zijn weggelopen of er zijn uitgezet, omdat door allerlei bezuinigingen niemand zich meer inzet voor verblijfspatiënten die toch niet genezen. Je vindt gebruikers van alcohol en/of andere middelen, die hun laatste krediet bij familie en kennissen verbruikt hebben; keurige bejaarden die uit pension of kamer gezet zijn en die niemand hebben die hen opvangt; jongeren die aan het zwerven zijn geraakt en in de wereld van gebruikers of prostitutie een nieuwe sociale omgeving zoeken; uitgeprocedeerde asielzoekers en illegalen.
Naast de al bestaande nachtasiels en logementen hebben de sleepins, opgezet in de jaren zestig en zeventig om rondtrekkende hippies goedkoop onderdak te verlenen, hun poorten heropend. Nu vanuit de opvatting dat daklozen ook ergens moeten kunnen slapen zonder dat ze aan hun kop gezeurd worden met stichtelijke praatjes. De toename van het aantal mensen zonder vaste woon- of verblijfplaats heeft een complexe achtergrond, maar belangrijk hierin zijn de bezuinigingen op sociale voorzieningen en op psychiatrische ziekenhuizen. Ik wil hier geen moreel oordeel uitspreken; het is misschien wel erger opgeborgen te worden in een inrichting dan dakloos te zijn. Het lijkt me echter tekenend voor de opvattingen in de samenleving dat het aantal daklozen zo sterk groeit zonder dat er veel reacties komen. Klaarblijkelijk staan we op de drempel van een amerikanisering van onze 'zorgzame' samenleving.

De onverschilligheid ten opzichte van mensen uit zich ook op een ander vlak, namelijk in de weigering anderen toe te laten. De krampachtige pogingen van de overheid asielzoekers buiten de deur te houden leiden tot mensonwaardige toestanden. De overheid zou het liefste alleen uitgenodigde vluchtelingen toelaten (hoog opgeleide Iraniërs en een enkele Indonesiër die al naar China was gevlucht), maar vooralsnog is het niet mogelijk om individuele asielzoekers de toegang te weigeren. Daarom wordt een ontmoedigingsbeleid gevoerd, dat bestaat uit opsluiten op Schiphol, onderbrengen in grote kampen in de provincie, een minimale zakgeld regeling, een strikt controle beleid bij de vreemdelingendienst, verhinderen de Nederlandse taal te leren en verbieden werk te zoeken, een vernederend onderzoek naar de achtergrond van de asielzoeker en tenslotte meestal een afwijzing van het verzoek om asiel. De procedures duren, met alle mogelijkheden tot in beroep gaan, vaak vele jaren. Ik ken asielzoekers die na ruim drie jaar nog niet weten waar ze aan toe zijn.
Vele vluchtelingen zijn in het land van

herkomst gevangen gezet, gemarteld of lange tijd ondergedoken geweest. De lichamelijke littekens veroorzaken na verloop van tijd meestal geen pijn meer, maar de psychische littekens zijn vaak ernstiger en uiten zich in slaapstoornissen, nachtmerries met herbeleving van alle verschrikkingen en vaak ook depressies. Deze klachten zijn vergelijkbaar met die bij mensen die in een concentratiekamp gezeten hebben. Het zijn klachten die iedereen kan krijgen die in een dergelijke levensbedreigende situatie verkeert. In de psychiatrie worden dit post-traumatische stress-klachten genoemd. Vaak verergeren deze klachten bij vluchtelingen door de onzekerheid over de asielaanvraag of door het besef niet geloofd te worden. Circa tien procent van de asielzoekers wordt tegenwoordig toegelaten; een tiental jaren geleden lag dit percentage veel hoger.
Een conclusie moet hier zijn dat de kans op een sociaal of zo je wilt menselijk beleid in Nederland niet al te groot is en dat je als je om je heen kijkt vooral pessimistisch wordt over wat ons de komende jaren waarschijnlijk nog te wachten staat. Misschien is het wel logisch dat 'de staat' alleen een sociaal beleid voert als ze daartoe door een arbeidersbeweging wordt gedwongen. Dan illustreren mijn opmerkingen in het voorafgaande dat de socialistische ideologie nog maar weinig zeggingskracht heeft. Een andere ideologie, die van de kerken, doet momenteel pogingen dit sociale beleid weer onder de aandacht te brengen. Het is echter te vrezen dat daarmee de filantropie weer een drijfveer voor beleid moet gaan worden in plaats van de rechten van mens.

DE BELOOFDE MAATSCHAPPIJ VAN HET NIEUW-LIBERALISME

Thom Holterman

Hoe komen we erbij om over 'de verleiding door rechts' te spreken? Wie verleidt wie? Wat heet rechts? Blijft er niet veel anders over dan rechts utopisme? Met de verwijzing naar 'rechts' wordt gedoeld op de ideeën van bezitsindividualisten. Zij leggen de voorrang bij de werking van de markt als maatschappelijk coördinatiesysteem, om daarmee het (voort-)bestaan van de kapitalistische economie veilig te stellen. De 'verleiding' speelt waar de belofte wordt gedaan, dat het voorgestane economische stelsel materiële welvaart voor iedereen brengt: als het mij goed gaat, gaat het jou ook goed...

Het zijn ondermeer de (oud-)directeuren van de multinationals en de voorzitters van de werkgeversorganisaties, die de bevolking de verlokkingen van een kapitalistische economie voorhouden. De denkbeelden en de argumenten achter de verleiding worden bedacht door politiek filosofen. Bekenden op dat terrein zijn mensen als Hayek, Rawls, Buchanan, Nozick. Een aantal van die namen kwam de *AS*-lezer al tegen in nr. 54, waarin het toen over 'Schijnanarchisme' ging. Nu gaat het over rechts utopisme. Ik spreek in dit geval over utopisme omdat de realisatie van de gedane beloftes afhankelijk gesteld wordt van het opvolgen van bepaalde gedragsaanbevelingen door een ieder. Doe het zo, dan ontvouwt zich de beloofde maatschappij. Het gaat om rechts utopisme omdat de beloofde maatschappij gebaseerd is op een volkomen vrije markteconomie met een volkomen particulier bezit van de produktiemiddelen.

Wat ik hier met betrekking tot de beloofde maatschappij aandraag, ontleen ik voornamelijk aan twee proefschriften. Het ene betreft het boek van Percy Lehning, *Politieke orde en Rawlsiaanse rechtvaardigheid* (Delft 1986). Dit proefschrift bespreekt de opvattingen van de Amerikaanse liberale politiek filosoof John Rawls, mede tegen de achtergrond van de kritiek van de Amerikaanse libertariër Robert Nozick. De andere tekst betreft het vorig jaar verdedigde proefschrift van J.W. de Beus, *Markt, democratie en vrijheid* (Zwolle 1989).

De Beus levert enerzijds een politiek-economische studie en anderzijds bediscussieert hij de opvattingen van bekenden in het veld van het nieuw-liberalisme, te weten: Hayek, Buchanan en Sen.

Zonder de teksten van Lehning en De Beus zou ik deze bijdrage niet geschreven hebben. Het ontbreekt me eenvoudigweg aan tijd om me in de veelheid van de door hen aangehaalde literatuur te verdiepen. Hiermee dek ik mij in tegen het verwijt van plagiaat: ik zal me ten opzichte van hun teksten gedragen als een tropisch houthandelaar in Zuid-Amerikaanse wouden. Het kader voor een dergelijk gedrag wordt toepasselijk geboden door het nieuw-liberalisme, dat balvoordeel in deze wereld heeft (ontleen ik aan Koen Raes, *Socialisme in de postmoderniteit*; Berchem 1990).

NO-NONSENSE

Het nieuw-liberalisme heeft balvoordeel omdat het een centraal thema van deze tijd aansprekend heeft weten te populariseren. In de Westerse wereld ging het niet zo best met de economie. De fut

was er uit. Er moest een nieuw elan ontwikkeld worden, waarvoor ruimte moest komen. De als bruidssluier voortwoekerende regelgeving trachtte men weg te kappen (deregulering). De aard en de rol van de staat en zijn verhouding tot de economie werd op een nononsense-achtige wijze herformuleerd. Dat van het bedoelde balvoordeel gebruik gemaakt kon worden, is niet vreemd. Zoals ook Raes opmerkt, staan de systemen van het reëel bestaande socialisme op instorten.

Tevens leven we, naar hij signaleert, in een tijd waarin een zogeheten postmodern scepticisme groeit met betrekking tot in blauwdruk vervatte beloftes omtrent een socialistische maatschappij. Zo'n blauwdruk legitimeert al gauw opnieuw de macht van haar initiatiefnemers en uitvoerders. Geen blauwdruk dus, maar beloftes over vrijheid. Zo kan het liberale gedachtengoed zich als meest plausibel alternatief presenteren. Het is die belofte van de vrijheid, die maakt dat wij ons hier met de 'verleiding door rechts' bezighouden. Om welk soort vrijheid en belangrijker nog, om wiens vrijheid gaat het, en te gebruiken waarvoor?

Grote ondernemers zijn voor het vrije verkeer van geld, goederen en diensten. Het EG-verdrag belooft hen dat ook. Daarvoor moeten de binnengrenzen in Europa afgeschaft worden, zodat er een 'interne markt' kan ontstaan. Maar dan houdt het op. Want buitengrenzen zullen als tolmuren dienen om de goederenstroom van buiten Europa, en vooral Japan, af te remmen. Zo moeten de buitengrenzen Philips beschermen tegen de concurrentie van de Japanse elektronica. *Philips is dus vóór de vrijheid om monopolist op het vlak van de elektronica in Europa te worden.* De vrijheid wordt in dit geval dus gekoesterd om die in het tegendeel te laten uitpakken.

Dat is ook op te merken aan de manier waarop mensenstromen als 'goederenstromen' bekeken worden. Het genoemde EG-verdrag stelt namelijk ook het vrije verkeer van mensen voorop. Ja, van mensen die onderdanen zijn van lidstaten van de Europese Gemeenschap. Diezelfde staten blijken echter al jaren in het geheim bezig een verdrag op te stellen, waarin geregeld wordt dat niet-onderdanen van die betreffende staten aan de buitengrenzen worden opgevangen (met vingerafdrukken en al de computer in). Tenzij het om toeristen gaat, betekent 'opvangen' buiten de grenzen houden. Het gaat hier zoals bekend over het Schengen-akkoord, dat vooral de vluchtelingenstromen moet blokkeren. *Het vrije verkeer van personen keert zich aldus in zijn tegendeel: blokkade van asiel- en werkzoekers.*

Deze voorbeelden leren dat het verleidelijk is om aan de lokroep van de beloofde vrijheid gehoor te geven. In de kortste keren word je echter mede met het tegendeel van vrijheid geconfronteerd.

De lokroep brengt ook de goede tijding van de liberale ordening. Het gaat om de inrichting en handhaving van een vrije samenleving, waarin de door de individuen gewenste vrijheden worden beschermd. Zo'n liberale ordening kent liberale normen, dat wil zeggen normen die gericht zijn op bestendiging of verruiming van de vrijheid van allen. Het betreft normen als verdraagzaamheid, respect voor de rechten van anderen en bereidheid om offers te brengen voor het behoud van vrijheid van anderen en van de eigen vrijheid. Onder de voorwaarde dat deze liberale normen niet worden opgelegd (want dat zou een tegenspraak in zichzelf opleveren), zal een optimalisering ervan tot maatschappelijke stabiliteit bijdragen zonder dat een overmatig beroep behoeft te worden gedaan op dirigerende regels (De Beus,

p. 122-123). Hier doet zich een dubbel probleem voor.
Een *liberale* ordening aldus voorgesteld, wijkt niet af van wat ik in een *libertaire* ordening zou wensen terug te vinden. Maar bij 'liberale' ordening zal ik steeds inclusief het bezitsindividualisme en kapitalistisch-economisch stelsel moeten denken, wat bij 'libertaire' ordening niet het geval is. We zitten hier dus met het probleem dat een sympathieke gedachte door een niet aanvaardbare voorwaarde kan worden ontluisterd. Wijk ik evenwel voor die overweging dan zal het vervolgens zo zijn dat hetgeen in de liberale ordening wordt aangeboden, de fundamentele twijfel van het postmoderne denken niet kan weerstaan. Die twijfel bestaat ten opzichte van elk politiek project dat een beroep doet op de veronderstelling van de rationele mens. Zo'n project keert zich door het gebruik van dwang -die de mens dwingt zich te richten naar zijn rede- al spoedig in zijn tegendeel. Want het laat zich raden wiens rede zal overheersen.
Als verzet tegen ook dit soort overheersing ligt het postmoderne denken weer dicht tegen het anarchisme aan. Op dat moment kijk ik dus tegen een ander probleem aan: het postmoderne scepticisme is niet selectief met betrekking tot de herkomst van een denkbeeld of politiek project. Ook een libertaire ordening zal bezwijken onder de fundamentele twijfel.

RIVALISERENDE THEORIEEN

Nu hoef ik hier gelukkig niet het anarchisme tegen het postmoderne scepticisme te verdedigen -wellicht leent zich dat voor een thema van *De AS*?- en kan ik mij concentreren op de verleidelijkheid van het rechtse utopisme. Het is de vraag of een onder dat utopisme begrepen liberale gemeenschap in de zin van een verzameling van burgers met overeenkomstige liberale normen, wel bestaanbaar is. Dat is ook een van de punten van discussie onder nieuw-liberale theoretici. Zij komen er ook niet uit. Net als in andere sectoren van de politieke filosofie (bijvoorbeeld in de anarchistische) is het kennelijk mogelijk heel verschillend over hetzelfde te denken.
Als je het ruim neemt, dan blijken zelfs sterk rivaliserende theorieën naar hetzelfde te streven: namelijk naar het in meer of minder uitgewerkte vorm formuleren van beginselen die in staat zijn aan te geven aan welke criteria een politieke orde moet voldoen om het 'goede leven' van haar burgers te bevorderen (Lehning, p. 191). Het 'goede leven' is dan een voorbeeld van 'hetzelfde'. Maar ook hier: het 'goede leven' van welke burgers echter?
De rivaliserende theorieën die Lehning bijeen brengt zijn utilitarisme, socialisme en libertarisme. Bij het utilitarisme staat het beginsel voorop dat het totale of gemiddelde nut gemeten over alle burgers van een samenleving gemaximaliseerd moet worden. Iedere basisstructuur die dit weet te bereiken, helpt de burgers in de richting van het 'goede leven'. Bij het socialisme gaat het om de realisering van een gemeenschapsideaal, waar het verdelingsvraagstuk van de geproduceerde goederen zo is opgelost, dat alle burgers naar behoefte kunnen nemen. De vraag of het daaruit resulterende 'goede leven' kan ontstaan door het 'produceren naar vermogen', laat ik onbeantwoord. Bij het libertarisme, tenslotte, zal het 'goede leven' binnen bereik komen door het in coöperatie met anderen nastreven van het eigen belang. Mensen gaan namelijk samenwerken met anderen omdat coöperatie meer voordelen voor een ieder oplevert dan non-coöperatie (Lehning, p. 192).
Het libertarisme of anarcho-kapitalisme vormt de meest consequente en radicale

tak binnen het liberale denken. Met een 'echte' libertariër vergeleken is bijvoorbeeld iemand als John Rawls bijna een sociaal-democraat. Eén punt blijft daarbij steeds verschillen van inzicht oproepen: de mate waarin in het marktgebeuren mag worden ingegrepen (een beetje?, veel?, helemaal niet?). Wie bijvoorbeeld om redenen van rechtvaardigheid langs andere wegen dan de markt tot verdeling van goederen wil overgaan, loopt uit de pas met libertariërs die ook rechtspraak, politie en leger willen vercommercialiseren. Rechtspraak is net als veiligheid in hun ogen een produkt dat je kan kopen.

Aan de andere kant kan de liberaal, die het bezitsindividualisme predikt en het particuliere bezit van de produktiemiddelen tot kenmerk van de door hem gedachte samenleving ziet, nog zoveel verdelende rechtvaardigheid inbouwen, van socialistische zijde zullen hem toch vanwege het bezitsindividualisme verwijten gemaakt worden.

Gelet op de grote verscheidenheid van denkbeelden moet een boodschap om verleidelijk te zijn passen in het tijdsgewricht, de nodige aansprekende eenvoud en een culturele herkenbaarheid bezitten. De liberale politieke democratie lijkt dit als concept te verenigen. Aan de literatuur heeft De Beus daarvoor vier voorwaarden ontleend. *In de eerste plaats* moet er een deelnemingsvrijheid heersen. Er moet geen sprake zijn van deelnemersdwang tussen burgers onderling en in het verkeer tussen burgers en overheid. *Ten tweede* moet een vrije politieke oordeels- en besluitvorming mogelijk zijn. Hier zit de kern van de democratie-opvatting, die overigens een rijke schakering aan uitwerkingen kent. Deze kern staat toe zowel gedekt te worden door representatieve als door participatoire democratie. *De derde voorwaarde* betreft het vereiste van de instemming van het soevereine volk. De vraag is hoe je die instemming in een massa-gemeenschap telkens constateert als er niet met een directe referendumdemocratie gewerkt wordt. In een *on*volkomen liberale democratie weet men zich wel te behelpen met zaken als de algemene verkiezing van volksvertegenwoordigers; het overleg tussen een gekozen regering en representatieve belangengroepen; decentrale democratie. Het ideaal wordt het dichtst genaderd als deze vormen van toedeling van politieke macht voortkomen uit een democratisch proces. *De vierde voorwaarde* is het politieke pluralisme. Dit pluralisme is, zo geeft De Beus (p. 183-184) aan, een veelvoud van burgerlijke organisaties van zeer uiteenlopende aard, die onafhankelijk zijn van de overheid. De autonomie van deze organisaties illustreert de collectieve vrijheid.

ROOFBOUW

Een dilemma is nu, dat, wanneer de aldus getypeerde liberale democratie ontbreekt, zich veelal een politieke situatie voordoet die vanuit Westers perspectief weinigen voor wenselijk zullen houden. Tegelijk geldt dat waar die liberale democratie aanwezig is het veelal gaat om een marktconforme liberale democratie. Dit is een democratie waarin de handhaving van de economische vrijheid tot de publieke doelen behoort (De Beus, p. 189).

De verdeling van opbrengsten geschiedt via de legale, vrije markt. De economische politiek versterkt het marktkader en bevordert de gezindheid van de markt. Het is dus niet zo vreemd om te vragen naar de burgers, die van het 'goede leven' zullen kunnen genieten in de beloofde maatschappij. Is het bijvoorbeeld niet vreemd dat ondanks de maatschappelijke, materiële rijkdom de dienstverlening in sommige sectoren van de sociaal-medische zorg wegens

geldgebrek terugloopt, en dat er plaatsingsmoeilijkheden zijn in bejaarden- en verzorgingstehuizen? Om het maar niet te hebben over sociale ongemakken als het om budgettaire redenen niet meer frequent ophalen van huisvuil. Tegelijk zwelt wel het volume van het op te halen vuil. Het principe van de vrije markteconomie en de turbo van de kapitaalsaccumulatie 'produceren' een vuil- en mestoverschot in Nederland en woestijnen elders in de wereld. Naast de vele politieke vluchtelingen levert dat laatste een aanzwellende stroom van ecovluchtelingen op. Dat betreft vluchtelingen die vanwege de roofbouw in een onherbergzaam gebied komen te leven, en die daardoor naar 'elders' moeten vertrekken om te kunnen overleven. De vrijheid om dit alles ongeremd te laten plaatsvinden, gaat schuil achter 'de verleiding door rechts'.

HET SUCCES VAN RECHTS EN HET GELIJK VAN LINKS

Marius de Geus

Linkse ideologieën hebben het momenteel moeilijk. Het marxisme-leninisme is zo goed als failliet, de sociaal-democratie staat bloot aan veel kritiek en het anarchisme vindt nog altijd weinig weerklank. De rechtse ideologieën claimen alvast de overwinning en poneren de stelling dat het tijdperk van de ideologieënstrijd voorbij is. Dit doet de vraag rijzen waar de bekoringen van rechts nu eigenlijk nu eigenlijk uit bestaan. Hoe kan met de aantrekkingskracht van rechts verklaren op de gewone burgers? En tevens: hebben de linkse ideologieën nog wel levenskracht en toekomstmogelijkheden?

Wanneer men zich verdiept in de argumenten en de overtuigingskracht, dan dienen zich verschillende verklaringen aan voor het succes van rechts gedurende de laatste jaren.[1]

Om te beginnen geven rechtse politieke ideologieën een legitimatie voor onbeperkte accumulatie van *bezit* en voor ongelimiteerde *consumptie*. Volgens rechts leeft het individu om bezit te vergaren. De mens heeft het recht om de natuur te bewerken en de aldus geproduceerde goederen voor zichzelf te houden. Het op deze wijze verkregen bezit wordt vervolgens door de staat beschermd tegen de claims van andere individuen. Het individu wordt primair gezien als 'de bezitter van de eigen persoon en capaciteiten, die de maatschappij niets verschuldigd is'[2] en die tot zich mag nemen wat hij maar wenst. Wellicht is wel de grootste verlokking van rechts dat de verdedigers van deze ideologieën er onomwonden van uitgaan dat overvloedige consumptie het hoogste ideaal van de mens is. Niet het lenigen van noodzakelijke levensbehoeften is het doel van het verrichten van arbeid, maar een groeiende produktie van consumptie-artikelen.[3] Velen bezwijken voor de bekoringen van de consumptiemaatschappij, die een onuitputtelijke goederenstroom en een steeds groter comfort en gemak belooft.

Daarnaast geven de rechtse politieke ideologieën prioriteit aan het ideaal van *vrijheid* boven het ideaal van *gelijkheid*. Uitgangspunt is dat personen individuele rechten bezitten, voor zichzelf dienen op te komen en er niet de directe noodzaak bestaat voor onderlinge solidariteit. Dit idee is voor vele mensen aanlokkelijk; het egoïstische verlangen naar eigen voordeel is toegestaan en

verder geldt 'ieder voor zich en God voor allen'. Degene die presteert wordt beloond en kan zoals in de 'American dream' opklimmen van jongste bediende tot directeur. Er bestaat in deze gedachte niet de *morele* plicht om rekening te houden met de belangen van de anderen, iedereen is vrij om succesvol te zijn en zich te verrijken. De staat heeft vervolgens niet het recht om het individueel verworvene weer her te verdelen over de anderen: géén inkomensnivellering, géén hoge belastingtarieven, géén collectief afgedwongen gerechtigheid.[4]

Verder maakt rechts zich sterk voor een beperkte (rechts)staat, minder bureaucratie, minder sociale verzekeringen. In de rechtse ideologie wordt benadrukt dat de staat slechts een gering aantal functies behoort te bezitten, zoals wetgeving, rechtspraak, politie, strafuitvoering en defensie. Het staatsapparaat dient in deze visie te worden afgeslankt, minder bureaucratisch te worden en moet het mes zetten in de zogenaamde socialistische verzorgingsprogramma's.[5] Ook in deze voorstellen ligt voor velen blijkbaar een grote bekoring. Het instandhouden van de verzorgingsstaat met zijn ambtelijke diensten en sociale voorzieningen is een kostbare aangelegenheid, waar de burgers aanzienlijke belastingen voor moeten opbrengen. Rechts belooft een beperkte staat die wet en orde verzekert, die het bezit beschermt en lage belastingen heft. Deze beloften vormen voor menigeen een aanlokkelijk perspectief.

Tevens spelen bij rechts *traditionalisme* en *conservatisme* een grote rol. De rechtse politieke gedachten kenmerken zich door de neiging om beproefde methodes in stand te willen houden en weerstand te bieden tegen alternatieve oplossingen. Deze ideeën zijn conservatief in die betekenis dat ze geen ruimte laten voor maatschappelijke veranderingen. De bestaande structuren, instituties en sociale verhoudingen worden aanvaardbaar geacht. En het wordt onverstandig gevonden om abrupt te breken met het geleidelijk tot stand gekomen maatschappelijk systeem: géén radicale veranderingen, géén revolutionaire omwentelingen.[6] Rechts bepleit geringe en stapsgewijze aanpassingen van het bestaande beleid. Ook dit sluit aan bij de voorkeur van grote groepen in de samenleving die belang denken te hebben bij het handhaven van de huidige machtsverhoudingen.

Bovendien heeft rechts vertrouwen in *hiërarchie* en *leiderschap*. In de rechtse ideologieën wordt er vanuit gegaan dat de meeste mensen niet in staat zijn om zichzelf te besturen. De maatschappij moet dan ook bestuurd worden door degenen die voldoende kennis, oordeelskracht en uithoudingsvermogen bezitten. Leiderschap zou een noodzakelijk fenomeen van het sociale leven zijn. Dit is op zich een denkbeeld dat velen van jongsafaan bijgebracht hebben gekregen: hiërarchie en leiderschap zijn noodzakelijk voor het voortbestaan van de menselijke beschaving. Dit soort gedachten worden in gezin, school, kerk en bedrijf telkens herhaald en versterkt zodat grote groepen er vast in zijn gaan geloven.[7]

Het rechtse verlangen naar hiërarchie en leiderschap vindt zo en voedingsbodem bij aanzienlijke delen van de bevolking.

Daarenboven is rechts *anti-intellectualistisch*. De rechtse ideologieën wijzen op de beperktheid van de menselijke kennis en de onvolkomenheden van wetenschappelijke inzichten. Het intellect heeft bij rechts niet de voorrang boven andere menselijke vermogens, het vertrouwen in intellectuele gedachtenconstructies is beperkt en intellectuelen worden vaak met argwaan bezien. Ook in dit opzicht lijkt rechts aansluiting te vinden bij grote bevolkingsgroepen.

Eveneens hangt rechts doorgaans een *opportunistische* benadering aan. Het handelen van rechtse politici wordt minder bepaald door ideologische uitgangspunten dan door de vereisten van het moment, waarbij wordt geprobeerd gebruik te maken van de omstandigheden. Het handelen wordt bij rechts niet in de eerste plaats gestuurd door beginselen, maar door de situatie waarin men verkeert. Dit opportunisme past volgens sommigen bij een tijdperk waarin nieuwe zakelijkheid en 'no nonsense beleid' de kernbegrippen vormen.
Ook gelooft rechts heilig in de efficiëncy van de *markt*. Rechtse denkers, van Adam Smith tot Milton Friedman en Friedrich Hayek, vertrouwen op de zelfregulerende marktsamenleving. Volgens hen kan de produktie en distributie van goederen optimaal geschieden op basis van het marktmechanisme (Smith's 'invisible hand'). De wet van vraag en aanbod is volgens hen uitstekend in staat om de economie te sturen en planning van bovenaf is verstorend. Het zal in deze optiek nooit goed mogelijk zijn om vanuit één centraal punt en met dwang vraag en aanbod op passende wijze met elkaar in overeenstemming te brengen. De economische situatie in Oost-Europa heeft de zwakheden van dat soort centrale planning zonder twijfel blootgelegd. De markt wordt dan ook door velen beschouwd als het enige reële alternatief.
Tenslotte wordt door rechts *het milieu* primair opgevat als een produktiemiddel dat ten dienste moet staan van de mensheid. Het idee overheerst dat de mens zonder meer kan ingrijpen in de natuurlijke verhoudingen om zijn eigen welvaart te vergroten en zich niet hoeft te bekommeren om de gevolgen op lange termijn van zijn handelen. Een rechtse economie is georiënteerde op groei, een daardoor toenemend energieverbruik en een voortdurende expansie. Bedrijven wordt toegestaan de milieukosten af te wentelen op anderen. Milieuvriendelijke produktie en consumptie staan bij rechts niet centraal. Ook aan het autogebruik wenst rechts zo min mogelijk beperkingen op te leggen. De slogan is feitelijk: 'maak je niet druk, met het milieu valt het wel mee'. We kunnen volgens deze gedachte in grote lijnen doorgaan met produceren en consumeren, met het gebruik van allerlei milieubelastende goederen en het vervoer per automobiel. Dit is wederom voor vele mensen een verleidelijk geluid: want wie wil zichzelf de geneugten van de industriële maatschappij ontzeggen?
Bovenstaande verklaringen geven uiteraard geen uitputtend overzicht van alle verlokkingen van rechts, maar ze maken wel duidelijk dat de rechtse ideologieën weten te appelleren aan een aantal diepliggende voorkeuren, uitgangspunten en overwegingen die, of men het nu leuk vindt of niet, bij grote groepen van de bevolking aanwezig zijn. Het zal dan ook niet eenvoudig zijn om rechts in de meest nabije toekomst de wind uit de zeilen te nemen. Toch is de rol van links allesbehalve uitgespeeld en kunnen met name libertaire ideeën in de toekomst aan aantrekkingskracht winnen.

DE KRACHT VAN LINKS

De recente gebeurtenissen in Oost-Europa hebben niet het échec bewezen van *alle* linkse ideologieën, maar dat van één specifieke stroming, namelijk die van het marxisme-leninisme. Dit is de richting die van oudsher socialisme beloofde via het staatsapparaat, een ordening van de politiek van bovenaf en een centraal geleide en grootschalige aanpak van de economie. De marxisten-leninisten hebben altijd een sterke voorkeur gehad voor hiërarchische organisatievormen en krachtig leiderschap onmis-

baar gevonden voor het versterken van de staat. In de economische sfeer geloofden zij in grootschaligheid als een nuttige en onvermijdelijke tendens.

Juist deze twee centrale uitgangspunten van de marxistisch-leninistische theorie zijn echter in de loop van de jaren volledig onhoudbaar gebleken. Een hiërarchisch en oligarchisch staatsbestel leidt tot schendingen van elementaire vrijheden van de burgers, alsmede tot inflexibiliteit en starheid van bestuur. De meningen en ideeën van de burgers worden niet of nauwelijks betrokken bij de besluitvorming, hetgeen op den duur weer leidt tot apathie, het verliezen van initiatief en het vervallen tot volgzaamheid.
De nadruk op grootschalige economische produktie heeft eveneens desastreuze gevolgen gehad en wel op *ecologisch* terrein. De ongehoorde vervuiling in de DDR, Polen, Tsjechoslowakije en andere Oosteuropese landen heeft allereerst te maken met de ingebouwde inefficiëncy van een van bovenaf bestuurde planeconomie. In dit systeem blijken de stimulansen te ontbreken om zuinig met grondstoffen en hulpbronnen om te gaan. Een tweede oorzaak van de schrikbarende vervuiling is gelegen in het feit dat in deze landen de arbeiders sterk werden geconcentreerd in stedelijke agglomeraties en de produktie plaatsvond in grootschalige fabrieken, waardoor het lokale milieu onvermijdelijk sterk overbelast geraakte.

Libertaire socialisten voeren daarentegen sinds jaar en dag strijd voor individuele vrijheden, voor het afbreken van de hiërarchische staat, voor decentralisatie, voor politiek en economisch zelfbestuur en voor een kleinschalig produktiesysteem. Juist vanuit libertaire kringen is nadrukkelijk gewezen op de nadelen van centralisatie en grootschaligheid. Het libertaire model gaat primair uit van het principe van vrijheid en functioneert van onderen naar boven, van de periferie naar het centrum. Volgens libertairen dient er juist een veelvormige en gedecentraliseerde, maatschappij te komen, zonder massale stedelijke en industriële concentraties. Goederen dienen zoveel mogelijk kleinschalig geproduceerd te worden, in verspreid staande fabrieken en werkplaatsen (Kropotkin).[8] Dit zal kunnen leiden tot een meer gespreide en dus beter te beheersen afvalproduktie.
Het failliet van het marxisme-leninisme betekent dan ook geenszins het bankroet van *alle* linkse ideologieën, maar bevestigt juist de oorspronkelijkheid, de waarde en de kracht van de centrale uitgangspunten van het libertaire gedachtengoed: individuele vrijheid in verbinding met kleinschaligheid en een mens- en milieuvriendelijk produktiesysteem.
De libertaire ideeën zijn op dit moment des te actueler en relevanter gezien de noodzaak om een welbewuste keuze te maken voor een vrijheidslievende en ecologisch verantwoorde maatschappij.
Velen vallen voor de uiterlijke bekoringen van rechts en zien blijkbaar niet in dat juist de rechtse ideologieën in feite een valkuil vormen. Of wil men de steeds sterker toenemende tweedeling tussen arm en rijk in onze westerse maatschappijen ontkennen, de hoge werkloosheid en de toenemende milieuvervuiling, die alle drie een directe consequentie vormen van de werking van de vrije markt en het functioneren van de kapitalistische produktiewijze?[9]

NOTEN

(1) Het zal de lezer duidelijk zijn dat ik mijzelf nadrukkelijk distantieer van deze uiterlijke bekoringen. Onder 'rechts' worden in dit artikel overigens al die denkbeelden begrepen waarin de vrije

markt wordt verdedigd en de kapitalistische produktiewijze wordt aangehangen in combinatie met een beperkte liberale (rechts)staat. Uiteraard bestaan er van 'rechts' zowel meer gematigde als extreme varianten. (2) Zie John Locke, *Two Treatises of Government*, IInd Treatise en C.B. MacPherson, *the political theory of possessive individualism, Hobbes to Locke*, Oxford University Press 1975, p. 3. (3) Hannah Arendt, *The Human Condition*, University of Chicago Press 1986, Hoofdstuk 3, paragraaf 7. (4) Voor een theoretische uitwerking van deze gedachte, zie met name Robert Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, Basic Books, Inc. New York 1974. (5) Ook Friedrich A. Hayek, *The Road to Serfdom*, University of Chicago Press, Chicago 1975. (6) Een theoretische onderbouwing van dit traditionalisme en conservatisme treft men aan in Edmund Burke, *Reflections on the revolution in France*, diverse edities. (7) Zie hoofdstuk II van mijn *Organisatietheorie in de politieke filosofie*, Eburon, Delft 1989. (8) Zie met name Peter Kropotkin, *Fields, Factories and Workshops*, Swan and Sonnenschein & Co., London 1904, pp. 179-212. (9) Zie het werk van Murray Bookchin, onder andere *The Ecology of Freedom* en *The Rise of Urbanization and the Decline of Citizenship*, en *De AS* 88 over de staat van de ecologie.

AAN HET EIND VAN DEZE EEUW VOORUITZICHT EN TERUGBLIK

George Woodcock*

Ik ben niet bepaald een aanhanger van kringlooptheorieën aangaande de geschiedenis, maar zoals vele anderen ben ik toch wel onder de indruk gekomen van het feit, dat in het grootste deel van de 20ste eeuw en met zulke regelmatige tussenpozen, golven van rebellie, zo niet revoluties, konden uitbreken.
Met enig gegoochel met de tijd, komt er een regelmatig patroon van dertig jaar te voorschijn als men de contrarevoluties van de bolsjewiki van oktober 1917 als de climax ziet van een beweging die in de jaren 1900 begon met de echte volksopstand van 1905 in Rusland. Dan brengt een sprong van dertig jaar ons naar de dertiger jaren met de Spaanse Burgeroorlog en de militante arbeidsonlusten (werkloosheid) in de beide Amerika's en in die delen van West-Europa die niet onder een dictatuur zuchtten.

Zo op het oog leek het radicalisme van de jaren zestig van andere aard dan dat van de jaren 1900 en 1930. Het was hoogst elitair en men was onderling erg verdeeld, er was weinig echte samenhang: een revolte van minderheden, geprivilegieerde, universitair opgeleide jongeren die zich meer met morele problemen bezighielden dan met materiële. Jonge vrouwen die de militante strijd van de feministen van 1900 verbreedden. Zwarte en andere raciale minderheden die de strijd tegen de apartheid en discriminatie voorzetten, oorspronkelijke bewoners die de terugkeer naar hun geboorteland eisten en de politieke soevereiniteit opeisten die hen ontnomen was door generaties van exploiterende blanken. Gehandicapten die bovenal hun rechten beklemtoonden om als volwaardige menselijke wezens behandeld te worden. Enz.
Anders dan in de jaren dertig, toen de ideologieën van links (stalinisme, trotskisme, sociaaldemocratie) met hun helden geconfronteerde werden met ideologieën van rechts en hun helden (nazisme, fascisme), waren er in de zestiger jaren geen echte eenmakende ideologieën. Oud Links was in de ogen van strijdvaardige jongeren en minderheden even ongeloofwaardig als Nieuw Links. En hoewel de Burgerrechtenbeweging (begin zestig) en de wereldwijde oppo-

sitie tegen de Vietnamoorlog (vanaf 1967) ook hun uitwerking hadden op Noordamerikaanse verzetsgroepen, was misschien toch de enige gelegenheid dat men een werkelijk gevoel van eenheid van gevoelens en vooruitzichten had tijdens die enkele weken van 1968 (in zeker opzicht een voorloper van de recente gebeurtenissen in de Oosteuropese staten). Toen vonden de studenten, de intellectuelen en de arbeiders van Parijs elkaar massaal in een strijd die tijdelijk het functioneren van de regering De Gaulle lamlegde.
Maar zelfs in 1968 -net als in het Parijs van de Commune bijna een eeuw eerder- was de eenheid van de opstandige impuls en de directe actie beperkt tot enkele plaatsen, want de meerderheid van de landelijke bevolking en van de kleinere steden trok zich terug in haar traditionele bolster van conservatisme. De strijdvaardige dagen van Parijs 1968 -met de zwarte vlag wapperend boven de Parijse Beurs- verkwijnden tot een romantische herinnering, een prachtig 'had-kunnen-zijn'.
Er zijn natuurlijk historische verbanden tussen wat in de jaren 1900 en 1930 gebeurde en de gebeurtenissen die in Oost-Europa in de jaren negentig begonnen. Met het optreden van de bolsjewiki als belangrijke partij tijdens de 'revolutie' van 1905 in Rusland begon het lange en verschrikkelijke proces waarbij het marxisme/leninisme beproefd werd op zijn bruikbaarheid voor een sociaal-politiek programma. Het faalde zowel in ideologisch opzicht als in de praktijk van de sociale en economische maatregelen: het bood brood en spelen aan tegen de prijs van de vrijheid en van alle drie kwam niets terecht.
De politieke realiteiten van de jaren dertig -vertaald als de confrontatie tussen de totalitaire orde en de imperialistische machten- leidden tot de tweede wereldoorlog en tot de situatie waarin de bolsjewiki zowel voor dictators als voor imperialisten konden doorgaan. En -ondanks hun eigen falen in Rusland- eisten zij de controle op over Oosteuropese landen, vanaf de Baltische staten tot Albanië toe, en ook over China en zo nodig Noord-Korea en landen binnen Indochina. Tegen deze achtergrond van een wereld, verdeeld tussen oude en nieuwe imperialismen -de Vietnam-oorlog manifesteerde en symboliseerde dit conflict- ontstonden de radicale bewegingen van de zestiger jaren.

Ik zou de geschiedenis geweld aandoen als ik zou stellen dat de gebeurtenissen in Noord-Amerika en West-Europa in de zestiger jaren erg veel invloed hadden op de recente gebeurtenissen in Oost-Europa en China. Want de tradities van het studentenverzet, die de grootste overeenkomst vormen tussen de jaren zestig en negentig, reiken veel verder terug in de geschiedenis van het 19de eeuwse Europa. Het zou van een dwaas soort historicisme getuigen als men de huidige situatie zou benaderen zonder deze in zijn specifieke waarde te laten. Want wat onmiddellijk opvalt is een tweetal fundamentele verschillen tussen historische gebeurtenissen nu, in de jaren negentig, en gebeurtenissen in de jaren dertig en zestig.
In de eerste plaats waren de opstandige bewegingen die de regeringen van Warschau tot Boekarest onlangs ten val brachten (en die best binnen afzienbare tijd tot de ineenstorting van de regering in Being kunnen leiden) geen revoluties volgens het marxistisch-leninistisch-blanquistisch model, geleid door partij-elites, gericht op de vestiging van een fictieve dictatuur van het proletariaat of welke andere uitverkoren klasse ook. In werkelijkheid stonden al die zogenaamde revolutionairen aan de verkeerde kant: het waren ongeloofwaardige makelaars in macht.

De Oosteuropese opstanden en ook die in Being, waar de bevolking de militante studenten steunde, waren omwentelingen-zonder-zichtbaar-leiderschap en stonden onvoorstelbaar dichtbij de eerste fasen van een libertaire omwenteling, zoals Kropotkin en de andere oude anarchisten voor ogen hadden.
Een belangrijk verschil met de beweging van de jaren zestig lag hierin, dat het nu niet meer ging om bepaalde achterstandsgroepen van de bevolking, maar om hele volkeren, van allerlei leeftijd, geslacht en, zoals Roemenië op dramatische wijze aantoonde, van raciale achtergrond. Maar alleen rebellie, hoe wijdverspreid ook, en zelfs de val van de autoriteiten is niet genoeg, zoals anarchisten altijd hebben betoogd. Als geen nieuwe autoritaire structuren worden opgelegd, moeten de mensen hun eigen vrijwillige netwerken van wederzijdse hulp scheppen en bovenal moeten zij -zoals Kropotkin benadrukte in *De Verovering van het Brood*- ervoor zorgen dat de revolutie niet doodbloedt door de produktie en de distributie van voedsel en gebruiksgoederen onder de directe controle van de burgers te brengen.
Voor zover duidelijk is, op de dag dat ik dit schrijf, hebben de leiders en de woordvoerders van de vele, grotendeels ad-hocgroepen, die samenvloeiden bij de volksopstand in de communistische landen deze waarheden veronachtzaamd, àls die leiders er zich al van bewust waren.
Het is allemaal prachtig praten wat ik nu doe. Anarchisten hebben die neiging altijd al gehad, beschermd als ze waren door het feit dat het anarchisme de enige grote politieke theorie is, die nooit onbruikbaar is gebleken doordat ze nooit op enigerlei grote schaal is uitgeprobeerd. Maar men kan vragen wáár anarchisten stonden en wàt zij echt gedaan hebben in de opstandige perioden van deze eeuw en waarover zij nu wellicht speculeren.

In de reeks gebeurtenissen in Rusland die tot de bolsjewistiese staatsgreep van 1917 leidden en de burgeroorlog die daarop volgde, speelden de anarchisten een minimale rol, want hoewel de twee meest beroemde anarchistische theoretici -Bakoenin en Kropotkin- Russen waren, bloeide de beweging in hoofdzaak in ballingschap en was zij in Rusland zelf vroeg van het toneel verdwenen door toedoen van zowel de sociaal-democraten (bolsjewiki en mensjewiki) als meer nog door de populistische sociaal-revolutionairen met hun sterke boerenaanhang. Alleen dankzij de bijzondere omstandigheden van de burgeroorlog in de Oekraine kon Nestor Makhno met zijn rebellenleger een aantal jaren eèn aanzienlijk gebied van libertaire communes in stand houden, dat verdedigd werd tegen zowel de witte als de rode legertroepen.
Tegen de jaren dertig was het anarchisme ook grondig onderdrukt in Italië, waar het ooit zo actief was geweest, net als in Duitsland, terwijl het in Frankrijk terrein verloren had aan de communisten, die genoeg van de militante syndicalisten geleerd hadden om de controle te behouden over de grote arbeidersorganisatie CGT, de Confédération Générale du Travail. In Spanje echter waren de syndicalisten trouw gebleven aan hun libertaire tradities en werd de CNT, de grootste arbeidersorganisatie, nog steeds geleid door de anarchistische militanten van de FAI. In de eerste jaren van de Spaanse Burgeroorlog werden Catalonië en grote gebieden van Andalusië in hoofdzaak door anarchisten beheerd en in deze korte periode werden de fabrieken en openbare diensten van Barcelona en de andere grote Catalaanse steden bestuurd door de arbeiderssyndicaten, terwijl vele dorpen in Anda-

lusië en Valencia zichzelf tot agrarische vrije communes omvormden, hetgeen kennelijk op succes wees binnen hun beperkt gebied.
Het experiment duurde misschien te kort om het een volledig succes te kunnen noemen, maar daar stond tegenover dat het niet mislukte vanwege interne tekorten van het systeem van vrije communes, want de dorpscommunes bloeiden toen zij verpletterd werden door de troepen van Franco, die Andalusië binnendrongen en elders door de communistische colonnes achter de republikeinse linies, die van wapens werden voorzien vanuit Rusland, wapens die aan alle niet-stalinistische groepen geweigerd werden.
In de zestiger jaren speelde het anarchisme een opmerkelijke andere rol dan in de laatste decade van de 19de eeuw en de vroege 20ste eeuw. Rudimentaire groepen bleven bestaan of kwamen in landen als Italië en Frankrijk weer tot nieuw leven. Ze wierpen zich op als de erflaters van vroegere bewegingen. Zij hielden heel indrukwekkende internationale conferenties in plaatsten als Carrara en Venetië, maar in Spanje zelf -zelfs nádat de dictatuur beëindigd was- ontwikkelde zich geen massabeweging met de macht en het ledental van de vroegere CNT. Een kleine, verdeelde CNT verrees, maar bleek veel meer tijd te hebben besteed aan interne disputen dan aan hernieuwde militante activiteiten in de industrie.

Terwijl de anarchistische *beweging* weer opkwam in het midden van deze eeuw als een ijle geest van haar eigen verleden -ontdaan van zijn grote achterban maar nog steeds vasthoudend aan de oude mythologie van dramatische revolutionaire actie- was het echter de *idee* van het anarchisme die het duidelijkst herrees en aandacht opeiste. Bakoenin verscheen naast de 'jonge Marx' in de verwarde discussies van Nieuw Links, dat zich -gelukkig maar- nooit ontwikkeld heeft tot een eigen consistente ideologie.
Anarchistische groepen als zodanig mogen dan weliswaar geen groot opzien gebaard hebben onder al die kleine groepjes (groupuscules) in Parijs 1968, maar de hele studentenbeweging was indertijd doortrokken van libertaire ideeën en de zwarte vlag op de Sorbonne was daar even op zijn plaats als de rode vlag in andere delen van de stad. In alle opzichten werd de anarchistische *idee* verspreid in de jaren zestig en zeventig. De eerste boeken over de echte geschiedenis van het anarchisme verschenen en serieuze biografieën en andere studies van belangrijke anarchistische denkers werden gepubliceerd. De theoretische geschriften van Kropotkin, Bakoenin en Proudhon werden herdrukt en nu niet meer door militante groepjes, die krap bij kas waren, maar door uitgevers die ze wijd en zijd verspreidden. Anarchisme werd nu voor het eerst een serieus onderwerp voor academische studie en anarchistische gezichtspunten vonden een serieuzer gehoor dan ooit tevoren.
Dit kan allemaal worden afgedaan als een kwestie van academische mode - wat deels ook zo was- als het niet gevolgd zou zijn door een paar belangrijke verschuivingen in de attitude van anarchistische denkers die tot een soort van neo-Kropotkinistische beweging leidde, waarin sommige van de vruchtbare inzichten uit *Wederzijdse Hulp* en andere werken van Kropotkin opnieuw bekeken werden op een manier die voor de negentiger jaren nog relevant zijn. Dit houdt de aanvaarding in van het feit - wat Kropotkin zelf niet geheel onderkende- dat de 19de eeuwse anarchisten (met uitzondering wellicht van de oude, slimme vos Proudhon) zich lieten misleiden door twee illusies van hun tijd,

hoewel in mindere mate dan hun socialistische en communistische rivalen.
Eén illusie was de burgerlijke mythe van de onvermijdelijkheid en de noodzakelijke gewenstheid van de materiële vooruitgang. De andere was gelegen in het verschijnen -naast het joods-christelijk-islamitisch geloof- van utopische en neo-utopische bewegingen met een eschatologie (een leer van de laatste dingen: leven, dood, oordeel) in de geest zoals Zoroaster die, als eerste (600 v.o.j.) ontwikkeld had; het concept van een voortdurende strijd tussen de krachten van goed en kwaad, waarbij uiteindelijk het goede bestemd is om te triomferen. Aldus geseculariseerd (ontdaan van zijn kerkelijke inhouden) liep deze toekomstvisie niet uit op het Koninkrijk Gods, maar op het Utopia van de volkomen aardse samenleving.
De klassieke anarchisten stonden nogal ambivalent tegenover dit vooruitzicht, met de echo's van het tijdperk van de barricaden nog in hun oren: zij keken eerder uit naar een periode van strijd, beschouwden die utopische toekomst met gepast vertrouwen, want zonder veranderingen is er alleen de dood, in morele dan wel in fysieke zin. En dan zien we hoe Kropotkin gaat denken in termen van een opstand die een volledige maatschappelijke transformatie tot stand zal brengen en ook de middelen weet te vinden om die nieuwe samenleving veilig te stellen. Maar weigert, zoals hij in *De Verovering van het Brood* doet, om meer te doen dan de mogelijke lijnen te schetsen, waarlangs de mensen in die bevrijde toekomst hun communaal leven vorm zullen geven.
Ik heb altijd geloofd dat deze tegenzin bij Kropotkin, en bij de meeste andere anarchisten, om in termen van een geplande en vastgelegde structuur te denken, samenhangt met zijn verlangen om in de samenleving de natuurlijke tendensen te vinden die de mens zullen leiden -als hij/zij bevrijd is- om, zonder de bemoeienis van revolutionaire plannenmakers, een vrije en bevredigende levenswijze te ontwikkelen, gebaseerd op coöperatie en niet op dwang.
Deze opvattingen houden in feite in dat anarchisme geen revolutionaire doctrine is in de zin van een duizendjarig Rijk zoals het Christendom belooft, een Nieuwe Hemel en een Nieuwe Aarde. Het is eerder een restauratieve leer die ons voorhoudt dat de middelen waarmee wij een vrije maatschappij kunnen creëren al aanwezig zijn in de verschijningsvormen van wederzijdse hulp, die in de wereld om ons heen al bestaan. Dit is, lijkt mij, Kropotkins belangrijkste boodschap voor de jaren negentig. Een boodschap die al ontwikkeld was in de jaren zestig en de vroege jaren zeventig door enkele van onze beste nieuwe anarchistische denkers, met name door Colin Ward in zijn *Anarchy in action* (1973) en door Paul Goodman in een hele reeks boeken in de jaren zestig, zoals *People and Personnel*, *Growing up absurd* en *New Reformation*. Wat Goodman en Ward en anderen ons ook meteen vertelden was, dat het niet nodig is om op de Grote Dag van de Revolutie te wachten, dat apocalyptisch moment: in feite zouden wij àls wij wachten wel eens onverhoeds gepakt kunnen worden. Wat wij zouden moeten doen is: nagaan in hoeverre er in onze samenleving in feite anarchistische relatievormen bestaan, om daarop voort te bouwen; alle vrijwillige initiatieven te ondersteunen en aan te moedigen die gebaseerd zijn op wederzijdse hulpverlening, apart van officiële initiatieven -in de welzijnssector en andere geledingen- die gebaseerd zijn op paternalisme en die tot afhankelijkheid leiden.

Deze argumenten zijn, geloof ik, heel belangrijk voor de laatste tien jaar van de 20ste eeuw en vooral de buitengewo-

ne gebeurtenissen waarmee deze periode begon: volksbewegingen -niet geleid door autoritaire partijen of partijen überhaupt- die autocratische regeringen ten val brachten, wat meer dan veertig jaar lang als onbestaanbaar werd beschouwd. Met verrassend weinig geweld -en dan nog bijna geheel aan de kant van de in paniek geraakte onderdrukkers- hebben de volkeren in de Oosteuropese landen zichzelf bevrijd. In enkele opzichten schenen zij in een onvoorstelbaar gunstige positie te verkeren doordat de zogenaamde oud-revolutionaire elite, in de gedaante van de verschillende communistische partijen, op dit moment in totale verwarring en discrediet verkeert.

Afgezien van Polen waar Solidariteit zich al eerder als partij geproclameerd heeft en niet als beweging, heeft de triomferende oppositie in de andere landen zich in politieke zin nog niet goed georganiseerd. De gretigheid waarmee de verslagen communistische leiders in deze landen het idee van meerpartijensystemen schijnen te aanvaarden, weerspiegelt duidelijk hun gedachte dat een terugkeer tot conventionele 'democratische' politieke vormen hen de beste garantie biedt om nog iets van hun macht te behouden en nog wat meer terug te winnen. In hoeverre de opstandige bevolking in de verschillende landen zich bewust is van deze gevaren, hoe ver zij is met de organisatie van eigen alternatieve vormen van administratie en met het scheppen van de voorwaarden om zichzelf te vrijwaren tegen bedrog en uitbuiting, weten wij nu nog niet. Dat zal altijd afhangen van de waakzaamheid en het initiatief van de arbeiders, de boeren en de intellectuelen in die verschillende landen.

Maar wij kunnen ook zelf heel wat leren van het observeren van de situatie in Oost-Europa en van de opstandige situatie die ongetwijfeld zeer binnenkort in China tot wasdom zal komen.

We kunnen eruit leren dat, indien een heel volk de straten met woede volpropt, de macht van ook de meest meedogenloze regering onmiddellijk verzwakt wordt en dankzij vastberadenheid weggevaagd kan worden met niet meer dan incidenteel geweld. Ook kunnen wij er uit leren hoe waakzaam het volk moet zijn in de uren van de overwinning, die vreugde in zwakte doet verkeren, waardoor niet voorkomen kan worden dat een nieuwe horde van machtzoekers de kans krijgt om het kwaad van weer een ander regeringsproces op te starten. En om dat thema uit te werken zal er iemand nodig zijn die een nieuwe *Verovering van het Brood* schrijft, aangepast aan de negentiger jaren van deze eeuw.

* Oorspronkelijk in *The Raven* 10, anarchist quarterly, London, March 1990. Vertaling: Simon Radius.

CLARA MEIJER-WICHMANNPRIJS

Op de door het Documentatiecentrum Vrij Socialisme in samenwerking met het IISG en *De As* georganiseerde studiedag op 7 april (zie de rubriek Bladeren elders in dit nummer) werd ook de tweejaarlijkse *Clara Meijer-Wichmannprijs* uitgereikt. Er waren ditmaal slechts vier inzendingen voor de prijs. De jury -bestaande uit Hans Ramaer, Evert van der Tuin en Ruud Uittenhout- had besloten de prijs toe te kennen aan Hans Ariëns en Laurens Berentsen voor hun doctoraalscriptie (KU Nijmegen, juli 1988) *Ferdinand Domela Nieuwenhuis, revolutionair en politicus. Een ondergang van zijn overgang van sociaal-democraat naar anarchist.* Het juryrapport: "Zij (Ariëns en Berentsen) benadrukken dat Domela's politieke ontwikkeling niet in de eerste plaats het resultaat was van zijn persoonlijkheidsstructuur, maar veeleer samenhing met de noodzaak om een keuze te maken in de discussies over revolutionaire tactiek. Kortom, Domela Nieuwenhuis stevende niet onafhankelijk, onontkoombaar en los van iedereen op het anarchisme af, zoals hij wil doen geloven in zijn memoires; hij liet zich wel degelijk leiden door de omstandigheden, strategie en tactiek." Een eervolle vermelding werd toegekend aan de inzending van Robert Frijn over het internationale anarchistencongres van 1907 te Amsterdam.

DE NIEUWE CONSUMENTEN IN OOST-EUROPA*

Claude Karnoouh

Twee artikelen gepubliceerd in hetzelfde nummer van de International Herald Tribune geven een fraaie indruk van de aard van de democratie die momenteel in Oost-Europa wordt ingevoerd. Het eerste artikel[1] leert ons dat vele aankomende journalisten naar Washington D.C. afreizen om zich aldaar te laten inwijden in het functioneren van de parlementaire democratie. Dit gebeurt door medewerkers van zowel Senatoren als van leden van het Huis van Afgevaardigden.
De nieuwe Oosteuropese media-elite ontdekt met verrukking dat wat zij beschouwt als het neusje van de zalm van de westerse democratie. Gelijk het gewicht van een slinger heeft de aandacht van de Oosteuropese pers een zwaai gemaakt: van de ervaringen onder de leninistische dictatuur naar de democratie aan de overkant van de Atlantische Oceaan.

Verbazingwekkend, die fascinatie voor een politiek systeem dat inmiddels zèlf in een crisissituatie verzeild is geraakt. Immers: minder dan de helft van het Amerikaanse electoraat neemt nog de moeite om daadwerkelijk aan verkiezingen van 'volksvertegenwoordigers' en de president deel te nemen. Het gaat in die democratie vooral om georganiseerde lobby's en andere pressiegroepen, met zoals bekend, oneindig veel macht.
Verblind zoeken de nieuwe Oosteuropese elites desondanks hun idealen in een land waar bovendien tien procent van de bevolking -zo'n twintig miljoen mensen!- onder de armoedegrens (zoals door de wereldvoedselorganisatie FAO gedefinieerd) leeft. In een land ook, waar sommige wijken van de grote steden geteisterd worden door ware veldslagen, samenhangend met allerlei hele en halve illegale handeltjes. Maar: slechts de succesverhalen tellen...
Daar waar *PR*-mensen slechts praatjes verkopen, tonen de bankiers zich van een serieuzere kant. Dat kan men vernemen uit een ander artikel uit de *International Herald Tribune*. Hierin legt een zekere *Laulan*[2] een plan ter beoordeling voor dat de algemene vorming van de Oosteuropese burgers tot doel heeft. Het stramien van zijn verhaal is simpel en het laat zich als volgt samenvatten.
Omdat de Oosteuropeanen nooit geleerd hebben om op een efficiënte manier te werken, zal alles wat men ze ook zal schenken of lenen, in het geheel niets bijdragen aan een verandering van hun mentaliteit of een verbetering van hun omstandigheden. Wat hij hiermede impliciet bekritiseert wijst naar mijn mening op één van de weinige verworvenheden die de arbeiders in Oost-Europa hebben weten af te dwingen, namelijk 'het recht op luiheid'. De Stachanovdressuur[3] werd tenslotte een mislukking, zeker vergeleken met de Westerse africhtingsmechanismen. Die funktioneren dankzij allerlei 'aantrekkelijke' kredietmogelijkheden die ziekelijke uitdijingen van de consumptie bevorderen. En dankzij de reclame -die tot algehele triomf van de koopwaar- permanent uitdrukkelijke en sanctionerende bevelen ten aanzien van levensstijl en consumptiepatronen over het publiek uitstort. En niet in de laatste plaats dankzij een justitieel apparaat dat deze consumptieve conditioneringsstructuur beschermt.
Het gevolg is dat de Westerse dressuur een verkrampt automatisme oplevert in

de relatie tussen produktie en consumptie. Het zou de hoeksteen van de economische ideologie worden, het fundament van de sociaal-politieke orde.
De plotselinge ineenstorting van het communisme verschaft, met de DDR als uitzondering, niet automatisch toegang tot de overvloed. Voorlopig lijkt vooral het omgekeerde het geval. De Westerse bankiers weten dit en zijn voorzichtig. Niet gaarne zien zij hun geld door onrendabele projekten in Oost-Europa in vlammen opgaan. Ondanks de even koortsachtige als bezwerende offers die de Oosteuropese elites brengen aan het meest extreme liberalisme, laat de praktijk vooralsnog problemen te zien. De situatie in Polen is nog het best als een recessie aan te duiden, iets dergelijks dreigt in Hongarije en ook in Tsjecho-Slowakije hebben crisis-verschijnselen de overhand. De verkiezingsuitslagen in de DDR zijn verhelderend: zij dwingen minstens tot de conclusie dat men heeft gestemd, en zal blijven stemmen, op diegenen die onmiddellijke overvloed beloven. De burgers van de DDR stemden in ieder geval niet op hen die in een gemeenschappelijke inspanning een levende democratie wilden opbouwen.

SLAVERNIJ

Onze bankier weet al met al dondersgoed waar het om draait, als hij ons er op koele toon aan herinnert dat politieke vrijheid geen directe relatie heeft met de ontwikkeling van een economie op basis van een vrije markt en overvloedige consumptiemogelijkheden. Om dit te bereiken is meer nodig: de Oosteuropeanen zullen moeten worden als 'wij'!
En wat zien wij dus? Enerzijds worden journalisten naar Westers voorbeeld opgeleid (alsof de Westerse pers de bevoorrechte plek is waar de dominantie van de economische strategieën aan het licht zou komen!). Anderzijds wordt een veelomvattend leerplan voorgesteld, dat een soort permanente educatie nastreeft en hebzuchtige consumenten moet produceren die onderworpen zijn aan de orders van de economische ideologie die nu in Oost-Europa in de steigers staat.
De sociaal-economische veranderingen in Oost-Europa vertonen met andere woorden een niet eerder vertoond aspect, mij dunkt. Géén naïeve verwondering over het feit dat de eerste handelsaccoorden tussen het Westen en de nieuwe Oosteuropese machthebbers vooral de reclamewereld, en de nieuw op te richten particuliere commerciële radio- en televisiestations betroffen!
Hoe maken we goede werkers, volgzame, afgestompte, in-het-gareel-lopers, die bereid zijn werkloosheid als onvermijdelijk noodlot te accepteren? Onder invloed van de rationele pedagogiek van onze bankier wordt het antwoord op deze vraag nog stuitender: het gaat er domweg om, om het consumptiebeeld van de werkers zodanig te veranderen dat hun legitieme verlangens naar grotere welstand omgezet worden in een schimmenspel van angstdromen en een niet te verzadigen hebzucht.
Door verandering aan te brengen in de behoeften van de mensen verwacht men bij hen een nieuwe versie van de 'vrijwillige slavernij' te kunnen bewerkstelligen. Om dit te bereiken is reclame alleen ontoereikend. Hieraan moet een propagandistisch offensief van de nieuwe profeten van het Ware en het Goede worden toegevoegd: dat van de journalisten.

Pays de L'est: Les nouveaux citoyens conommateurs, in: *Le Monde Libertair* No. 784, 10-16 mei 1990. Bewerking en vertaling: Willem Roodnat.

(1) Helen Dewar, 'How to democracy course. East European study the 'US system's nitty-gritty' in: *International Herald Tribune* (Paris), 11 april 1990. (2) Yves Laulan, 'For a Fullbright training program in: *International Herald Tribune* (Paris), 11 april 1990. De heer Laulan was directeur van de economische afdeling van de NAVO. Tegenwoordig is hij bankier. (3) Stachonov, een arbeider werkzaam in de Donbas-mijnen werd wegens enorme prestaties door de Partij aan andere arbeiders ten voorbeeld gesteld. De campagne die in de tweede helft van de jaren dertig gevoerd werd om de productiviteit op te voeren d.m.v. prestatiebeloning en premiestelsels, zou naar hem vernoemd worden. (WR)

ANARCHISME IN DE SOVJET-UNIE

Bas Moreel*

Met de toegenomen vrijheid van meningsuiting zijn in de Sovjet-Unie veel anarchistische groepen ontstaan. Een aantal daarvan heeft zich verenigd in de Konfederatsia Anarcho-Sindikalistov (KAS), opgericht in mei 1989. Daarvóór hadden veel anarchistisch gezinden meegedaan in de Federatsia Sotsialistitsjeskich Klubov. In 1986 begonnen anarchisten al een eigen weg te volgen en in 1987 begon het blad Obsjtsjina (Gemeenschap) te verschijnen. Na mei 1989 werd dit het orgaan van de KAS. Er zijn nu al meer dan 30 nummers van verschenen. In Charkov, in de Oekraïene, verschijnt sinds 1988 Nabat (Alarm), een herinnering aan het gelijknamige blad uit de eerste decennia van deze eeuw. Ook daarvan moeten nu een zestal nummers verschenen zijn. Het zijn niet de enige anarchistische bladen in de Sovjet-Unie. Volgens een schatting uit november 1989 was de totale oplage van de anarchistische bladen die toen in de Sovjet-Unie verschenen, 30.000 stuks.

In diezelfde tijd werd het aantal mensen dat actief was in de KAS, op 300 geschat, waarvan een aantal in de Siberische steden Irkoetsk, Chabarovsk en Vladivostok. De meeste actieve anarchisten wonen in de republieken Rusland en Oekraiene. In de kleinere republieken wordt de aandacht waarschijnlijk teveel in beslag genomen door het streven naar onafhankelijkheid of erkenning van de eigen identiteit.

De KAS houdt zich voornamelijk bezig met informatie en met wat genoemd wordt educatie, met name in Moskou, waar de actieve leden vooral studenten en leraren zijn. De voornaamste activiteiten zijn er studiedagen, openbare bijeenkomsten en demonstraties. Een anarchistisch educatief platform was heel prominent aanwezig op een landelijk studentencongres in november 1989.

Eind 1989 werd besloten ook aan vakbondswerk te gaan doen onder de organisatienaam *Soprotivlenie* (Verzet), maar het was nog niet duidelijk wat met vakbondswerk werd bedoeld. Tot dan toe had de KAS geen groepen die zich met werk onder arbeiders (bijvoorbeeld tijdens de stakingen in het Donbekken en Vorkuta) bezig hielden. Wel hadden groepen arbeiders advies gevraagd over het opzetten van een vakbond.

Volgens redactielid Gubarev van *Obsjtsjina* is de KAS niet dogmatisch en probeert zij niet als voorhoede te fungeren of bekeerlingen te maken. Blijkens een artikel in de *Literatoernaja Gazeta* van 7 februari jl. hebben anarchisten in Moskou zich ook kandidaat gesteld bij plaatselijke verkiezingen.

De KAS onderhoudt relaties met leden van 'Sotsprof', een wat zij noemen reformistische vakbondsgroep die erin geslaagd is binnen te dringen in enkele of-

ficiële vakbonden. Met SMOT, de zich nog steeds noemende Vrije Interprofessionele Arbeiders Organisatie die enige jaren geleden nogal van zich deed spreken en wel wat leek te beloven maar nu de boot lijkt te missen en zich vooral met het distribueren van christelijke en andere tijdschriften schijnt bezig te houden, bestaat wel contact maar geen echte samenwerking. Mensen van het SMOT komen wel vaak naar het Westen. Het 'de boot missen' bete-kent niet dat ze stilzitten. Wat sociale ideeën betreft heeft de KAS overeenkomsten met de Democratitsjeski Sojuz (Democratische Bond) maar terwijl de DS in confrontatie met de autoriteiten gelooft, ziet de KAS meer in geweldloos optreden. Zij verwacht van "politiek terrorisme" versterking van totalitaire structuren en beschouwt het daarom als contraproductief.
De KAS heeft vorig jaar opgeroepen de verkiezingen voor het landelijke parlement te boycotten. Tegen deelname aan plaatselijke verkiezingen bestaat geen of minder bezwaar omdat het op plaatselijk niveau gemakkelijker zou zijn invloed uit te oefenen. Van sympathiserende raadsleden op plaatselijk niveau wordt verwacht dat zij meewerken aan meer vrijheid om openbare bijeenkomsten en manifestaties te organiseren en aan het beschikbaar stellen van plaatselijke faciliteiten. Waarom sympathieke parlementariërs op landelijk niveau geen gunstige invloed kunnen hebben wordt niet verklaard. Misschien een geheim des geloofs. Zonder wat zekerheden schijnt een mens niet te kunnen leven.
In het algemeen is de KAS vrij pragmatisch. Zo staat in een verklaring die op het oprichtingscongres in mei 1989 werd aangenomen: "Zoals de zaken er nu voorstaan zijn geld- en goederenrelaties onvermijdelijk. Pogingen die nu op te heffen zouden de economie ontregelen en leiden tot stagnatie, dwangarbeid en uitbuiting en vernietiging van de individualiteit van mensen... De inefficiency van het staatsbeheer over de economie wordt steeds duidelijker. Het bureaucratische wanbeheersysteem moet worden ontmanteld. Regeringsbedrijven moeten worden omgevormd tot bedrijven met betaald management-consultants of onderzoek- en informatiediensten. Langzamerhand moeten de prijzen vrij gelaten worden maar gepaard met een pakket anti-monopolie maatregelen. In het begin zijn prijsverhogingen voor noodzakelijke levensbehoeften afkomstig uit staatsbedrijven alleen toelaatbaar als daarover bij referendum is beslist."

Volgens Will Firth, een Nieuwzeelandse anarchist die een tijd in de Sovjet-Unie heeft gestudeerd, bestaat er bij sommige Russische anarchisten een zekere belangstelling voor het christelijke geloof. Zij zien de Russische Orthodoxe Kerk als een bron van (ethnisch Russische) identiteit na zeventig jaar autoritair 'moreel vacuüm'. Het feit dat de bijbel in de Sovjet-Unie te krijgen is en dat er overal kerkelijke groepen ontstaan, wijst volgens hen op een soort geestelijk pluralisme.
De belangstelling en activiteiten van de KAS zijn volgens Will Firth in de eerste plaats op het eigen land gericht. Buitenlandse contacten bestaan wel maar zijn volgens hem niet talrijk. Zij zouden zich voornamelijk tot de Zweedse anarcho-syndicalisten beperken. Ik denk dat de onbekendheid met elkaars talen over en weer mede een rol speelt, maar tot op zekere hoogte zijn buitenlandse contacten ook een luxe. Volgens Will Firth is er grote behoefte aan materiële hulp. Zo zou er vraag zijn naar buttons, affiches, tijdschriften, boeken, westers geld, en zelfs in kleine hoeveelheden ook naar papier en drukinstallaties.

Uit correspondentie die ik met een redactielid van Nabat voerde kreeg ik de indruk dat hij in de mening verkeerde dat Nabat met de penningen die *De AS* eventueel voor een serie artikelen van hem en kameraden zou betalen, een moderne uitgeverij-drukkerij zou kunnen opzetten. Ik heb hem geschreven dat hij die met alle betalingen van de hele anarchistische wereldpers niet bij elkaar zou krijgen maar dat er misschien andere mogelijkheden waren. Eigenlijk zie ik die ook niet zo gauw. Ik heb hem nog niet geschreven dat *De AS* ook geen laserprinter en dictafoon bezit maar dat zou ook flauw zijn: wij bezitten wetenschappelijke medewerkers van universiteiten die vaak over heel aardige equipment kunnen beschikken en verder is onze omgeving zo rijk dat wij ons met de kruimels van die veel gesmade welvaart een heel eind kunnen redden.

* Vrijwel alle gegevens voor dit artikel zijn afkomstig uit een stencil van Will Firth, gedateerd Moskou, 28.12.1989, titel *Anarchist Stirrings in the USSR*.

Redactieadres *Obsjtsjina*: Vladimir Gubarev, Ul. Miklukho-Maklaya, 38-136, 117279 Moskou. Leest en schrijft Engels.

Redactieadres *Nabat*: Vladimir Tempelman, Rybalko, 33-59, 310099 Charkov. Leest moeizaam Engels, mits getypt.

BLADEREN 14

"We moeten de synagoge afschaffen, joden mogen geen enkel beroep uitoefenen, hun godsdienst moeten we verbieden, uitroeien; joden: het zijn allemaal geheim-agenten, alleen de grijsaards onder de joden die zich niet kunnen voortplanten mogen blijven". Het was een van de vele anti-semitische uitspraken van *Proudhon* die *Dick Gevers* aanhaalde in zijn lezing *Anarchisme en antisemitisme* op de studiedag *Anarchisten en fascisme*, 7 april j.l. op het Amsterdamse IISG.
Het antisemitisme van Proudhon was mij bekend, maar om te horen dat het bij hem zó diep zat, was ronduit onthutsend. Eens te meer daar Gevers aantoonde dat Proudhon op dit punt zeer invloedrijk was, zelfs in die mate dat het eigenlijk heel bijzonder genoemd mag worden dat een joodse *anarchist*, de dichter *Bernard Lazare*, het als eerste opnam voor de 'joodse verrader' *Dreyfus*.
Helaas is Gevers' lezing slechts in de vorm van een samenvatting terug te vinden in de door *Rudolf de Jong* samengestelde map *Anarchisten en fascisme* die ter gelegenheid van voornoemde studiedag verscheen. Wel in die map o.a.: een boeiend artikel van *Homme Wedman*, getiteld *Grensverkeer: fascisme als amalgaam van rechts en links*, en fragmenten uit de roemruchte brochure van *Erich Wichman* en *Henk Eikeboom, Het fascisme in Nederland: pro en contra*. De map is verkrijgbaar door overmaking van *f* 10,= op postbanknummer 5469269 t.n.v. Documentatiecentrum Vrij Socialisme te Utrecht o.v.v.fascisme-map.

Helaas kwam men op deze studiedag niet of nauwelijks aan de actualiteit toe. En ik schreef dat 'helaas' niet alleen omdat ik graag met een aantal 'kameraden' van gedachten gewisseld had over mijn visie op de 'anti-islamitische' ideeën van *Anton Constandse* (vgl. *De AS 64*), maar vooral omdat ik vermoed dat er dezer dagen een vruchtbare 'relatie' tussen anarchisme en 'fascisme' bestaat, d.w.z.: een 'relatie' die m.i. in ieder geval vruchtbaar gemaakt zou *kùnnen* worden. Want: een deel van de CP/CD-stemmers is tenslotte slechts proteststemmers, zelfs het CP/CD-kader bestaat tenslotte voornamelijk uit rancuneuze opportunisten, zoals bijv. Janmaats *KVP-DS'70-CP-CD*-carrière overduidelijk aantoont. En: het ongenoegen over het democratische gehalte van ons politieke bestel leeft niet alleen bij intellectuelen à la *Oerlemans* (vlg. *Bladeren*13, zie ook *NRC-Handelsblad*, 17.4.1990), maar bewoners van een wijk als bijvoorbeeld het Rotterdamse *Spangen* (zie de *Nieuwe Revue* van 24.5.1990).
Dit '(sub)proletarische' ongenoegen is in ieder geval *ook* anti-parlementaristisch. Het uit zich echter niet in allerlei anarchistische (eigen!) initiatieven, en niet alléén in een 'bekijk het maar ik stem niet meer', maar ook in 'Janmaat stemmen'.
Kortom: Het anarchisme zal 'de wijken in' moeten met, naar ik aanneem meer succes dan bijv. de *PvdA*. Inderdaad: ik hoop dan op een soort Fanelli-effect (vgl. *G. Brenan, Het Spaanse Labyrinth, Amsterdam 1947, pp. 205 e.v.*). Slechts anarchisten zullen dit ongenoegen in goede (dus anti-fascistische) banen kunnen leiden, PvdA-praatjes worden inmiddels niet meer geloofd (vlg. de column van *Bart Tromp* in *Het Parool* 4.4.1990) en 'de communisten' hebben in het algemeen, om uiteenlopende redenen, voorgoed afgedaan...
Hoe het ook zij: naar mijn gevoel loopt het nogal los met dat racisme in Nederland. Het *terechte* ongenoegen dat leeft aan, wat dan heet, de onderkant van de samenleving, zoekt *wel* 'expressiemogelijkheden'...
Intussen is, zo realiseerde ik mij onlangs, de studie van *Jaap van Donselaar en Carlo van Praag*; *Stemmen op de Centrumpartij; De opkomst van anti-vreemdelingen-partijen in Nederland* (COMT, Leiden 1983) nog altijd zeer actueel. De auteurs werden het nl. niet eens over de vraag of CP-stemmen moesten worden uitgelegd als 'racistische stemmen' of als 'diffuse protest-stemmen'. Ik houd het vooralsnog op het laatste...

Het anti-semitisme van Proudhon wordt eveneens aan de orde gesteld in een belangrijk artikel van *Leo Lucassen*: *Links antisemitisme: De plaats van het anti-joodse stereotiepe binnen de Franse socialistische beweging in de 19e eeuw.*
Lucassen onderzoekt daarin de juistheid van een intrigerende hypothese: "Alleen wanneer men het kapitalisme beschouwt als een in wezen parasitair en improduktief stelsel kan het beeld van de jood als *Geldmensch* adequaat funktioneren in een anti-kapitalistische ideologie zoals het socialisme". En dit beeld, zo toont Lucassen aan, functioneerde 'adequaat': niet alleen bij Proudhon, maar ook bij *Fourier* en zijn leerlingen *Alphonse Toussenel* (1803-1885) en *Pierre Leroux* (1797-1871). Proudhon vormt intussen wel het absolute dieptepunt: want Proudhon toonde zich in de meest letterlijk betekenis van de term een racist; Fourier en Leroux zagen daarentegen nog mogelijkheden in respectievelijk 'heropvoeding' en 'bekering', en kunnen derhalve 'slechts' in de 'niet letterlijke' moderne betekenis als *racist* gediskwalificeerd worden.

Of zijn analyse waterdicht is kan ik vooralsnog niet beoordelen, maar zelfs àls er voorbeelden te vinden zouden zijn die niet in zijn model passen, dan nog onderstreept hij in ieder geval (zij het impliciet) het belang van *theorie*: het blijkt in de praktijk nogal wat uit te maken *waarom* je socialist bent!
Het artikel van Lucassen is te vinden in de voortreffelijke bundel van *D. van Arkel e.a., Van oost naar west, Racisme als mondiaal verschijnsel (Ambo/Novib, Baarn/Den Haag, 1990, 176 blz., f 35,=)* waarin verder o.a. een analyse van racisme in Japan, een sociale geschiedenis van Kaapstad en een verhaal over de houding van Nederlandse katholieken tegenover de joden in de periode 1900-1940.
Wim Willems en *Annemarie Cottaar* schreven voor deze bundel een artikel over de Indische Nederlanders. Van deze auteurs verscheen, bij dezelfde uitgevers *Het beeld van Nederland (Ambo/Novib, Baarn/Den Haag, 1989)* waarin zij een antwoord trachtten te geven op de vraag: Hoe zien Molukkers, Chinezen, woonwagenbewoners en Turken de Nederlanders en zichzelf? Boeiende lectuur!
Racisme en politieke strategie vormt het thema van alweer een wat oudere bundel, *Een bleek bolwerk*, samengesteld door *M. Hisschemöller (Pegasus, Amsterdam 1988, 152 blz., f 29,90)*, met bijdragen van o.a. *Chris Mullard, Frank Bovenkerk* en *Kees Groenendijk*. Een artikel van *Glenn Willemsen, Sociaal-democratie, kolonialisme en dekolonisatie: Suriname (1900-1975)* vond ik, juist omdat het in deze bundel enigszins uit de toon valt, vrees ik, het interessantste.

Hoe racistisch was Tolstoj? Ik zou het niet weten, ook niet na lezing van de *Tolstoj*-biografie van *Pierre Citati (De Prom, Baarn 1990, 247+VIII (illustraties) blz., f 39,90)*. Trouwens: veel meer over Tolstoj ben ik door dit boek sowieso niet te weten gekomen. Toegegeven: Citati's studie is meeslepend geschreven; hij deed daar tenminste zijn uiterste best voor. "In de eerste houding waarin we de jonge Tolstoj betrappen, kijkt hij in de spiegel. Hij staat voor het ondringbare glas, (...) staart naar zijn koude blauwe ogen, zijn dichte wenkbrauwen, zijn snor die zijn mond overschaduwt en de onelegante trekken die meer aan een pope of een boer doen denken dan aan een aristocraat". Met deze waarneming (!?) begint Citati zijn biografie. Als je vervolgens achterin kijkt en in plaats van een register een achttal pagina's met foto's aantreft, dan denk ìk: dit kan geen goede biografie zijn. En ik kreeg gelijk...
Met veel meer plezier las ik echter *De tocht naar het onbekende: Het politieke denken van Jacques de Kadt*, het proefschrift waar *Ronals Havenaar* onlangs op promoveerde *(Van Oorschot Amsterdam 1990, 370 blz., f 49,=)*. De Kadt: ik vond (vgl. *Bladeren 7*), en vind hem nog altijd, een boeiende figuur, ook al moest De Kadt niets, maar dan ook niets, van het anarchisme hebben. Havenaar geeft dáárvoor helaas hooguit impliciet een verklaring en roept voor het overige dienaangaande slechts vragen op, met name daar waar hij De Kadt's individualisme onderstreept! In het syndicalisme zag hij niks, maar wat vond hij van Stirner? *Menno ter Braak* die aan zijn *Politicus zonder partij* (1933) een *Voorrede over Stirner(D)* deed voorafgaan wàs tenslotte een vriend van De Kadt: vlak voor de oorlog hadden zij zelfs (nooit uitgevoerde) plannen voor een literair tijdschrift.
En zo blijven er meer vraagtekens, die overigens deels zijn terug te voeren op de beperking die Havenaar zichzelf in zijn studie oplegde, namelijk die tot De Kadt's *politieke* denken. Persoonlijke relaties (zoals die bijv. met *Schmidt* en *Fimmen*, met name in de tijd dat De Kadt met hen de redactie voerde van *De Socialist*, het blad van de linkse oppositie in de SDAP) blijven derhalve -jammer genoeg- onbesproken. Havenaar schreef desalniettemin een prachtboek dat ik een ieder kan aanbevelen!
Vrijwel tegelijkertijd verscheen bij Van Oorschot een herdruk van De Kadt's *De indonesische tragedie. Het treurspel der gemiste kansen*, van een nawoord voorzien door *Jan Bank* die, volstrekt ten onrechte m.i., enige tijd geleden de prestigieuze Leidse leerstoel 'Vaderlandsche Geschiedenis' mocht bestijgen. Hoe het ook zij: Bank heeft gelijk als hij schrijft dat "De Kadts politieke analyse van het Indonesische nationalisme, van de Nederlandse reactie daarop en van het proces van dekolonisatie tot en met het ogenblik van de scherpste tegenstellingen, begin 1949, veertig jaar na dato gemeengoed geworden is"; treffend brengt hij ook De Kadts 'opportunisme' onder woorden: "Een doelbewust afscheid van het kolonialisme zou het nieuw Indonesië ertoe kunnen brengen de voordelen van een traditionele Nederlandse interesse voor hun land en volk te blijven waarderen". Want: De Kadt vond de politionele acties niet zozeer *slecht* alswel *dom*: "Dit boekje is in de eerste plaats een aanval op de Nederlandse zelfgenoegzaamheid", schreef hij dan ook in zijn inleiding. *(Van Oorschot, Amsterdam 1990, 191 blz. f 34,90)*. Beide boeken, van en over Kadt, kregen terecht veel aandacht in de pers: ik trof tot op heden zo'n tien recensies. Vier daarvan wil ik hier noemen.
Bastiaan Bommeljé noemde De Kadt in *Elsevier* (10.5.1990) 'de Nietzsche van de Lage Landen'

en beklaagde zich er over dat Havenaar "al het journalistieke werk dat over Jacques de Kadt is geschreven, zoals dat van Igor Cornelissen" volstrekt negeerde.
De VVD-socioloog en NRC-columnist *J.A.A. van Doorn* spreekt van "het hinderlijke gelijk van Jacques de Kadt" (*NRC 28.4.1990*) en bekent 'altijd een bewonderaar' te zijn geweest van deze 'voorganger zonder volgelingen'.
"De Kadt heeft het zich niet gemakkelijk gemaakt", oordeelde *Bart Tromp* in *De Volkskrant* (28.4.1990): "Hij is gebukt gegaan onder de tekorten van zijn kwaliteiten" en, zo besloot Tromp zijn recensie:" Niet de laatste kwaliteit van Havenaars studie is dat zij nieuwsgierig maakt naar de boeiende geschriften van deze merkwaardige man"... Heette ik De Kadt (of: *J.H. Heldring*) dan zou ik mij afvragen hoe je *nieuwsgierig* kunt zijn naar *boeiende* geschriften...
Hans Daudt tot slot noemde het proefschrift over De Kadt in *Het Parool* (24.4.1990) "een monument *voor* De Kadt" en formuleerde, wat mij betreft, de 'tragiek' van De Kadt het meest zorgvuldig: "Het blijft wonderbaarlijk dat iemand die zo helder politieke en maatschappelijke verschijnselen zijn leven lang heeft geanalyseerd, onvoldoende oog heeft voor het feit dat politieke ontwikkelingen worden bepaald door machtsverhoudingen en dat daarbij het redelijke oordeel van enkelingen over een beste oplossing nauwelijks een rol speelt"... En ineens wist ik waarom ik De Kadt, ondanks zijn dikwijls bizarre standpunten toch bewonder. "Het meest realistische lijkt mij als je de dingen vertelt zoals je ze ziet", een uitspraak van de Tsjechoslowaakse president *Vaclav Havel* (in een schitterend interview in de *De Humanist* van mei j.l.; info: 030-318145) die ongetwijfeld ook tot De Kadt's credo behoord zal hebben...
Tromp en Daudt: beide laatste door mij genoemde 'De Kadt-recensenten' haalden recentelijk zelf 'de bladen'.
Wat *Daudt* betreft: Nadat er in *Het Parool* een verhaal over *De Affaire* te vinden was, kwam het Amsterdamse universiteitsblad *Folia* (2.3.1990) met een alleraardigst Daudt-dossier. Wat was er aan de hand, *twintig jaar* geleden? De hoogleraar politicologie, prof. dr.H. Daudt, werd door de studentenbeweging op een zijspoor gezet. Of hield Daudt in laatste instantie toch de eer aan zichzelf door in *De Telegraaf* uitspraken te doen als 'Ik geef geen college aan opruiers'? "Het conflict is nooit opgelost", meent *Folia* en sprak o.a. met een aantal destijds bij het conflict betrokkenen: *Lucas van der Land* en *Siep Stuurman*. Helaas niet met *Abram de Swaan*: Graag had ik hem herinnerd zien worden aan, als ik het wel heb, zijn uitspraak over democratisering:"Als het aan de universiteit niet lukt, dan lukt het nergens"...
Ook Bart Tromp deed de laatste maanden (weer) van zich spreken. Ik noem hier een interview met Tromp in de vrijdagse *Trouw*-bijlage *Letter en Geest* (9.3.1990) waarin hij op grond van o.a. milieuoverwegingen(!) pleitte voor het opheffen van de koppeling tussen lonen en uitkeringen. *Herman Noordegraaf* reageerde op deze onzin in het blad *Tijd en Taak* (28.4.1990) De kop boven zijn artikel: "Het gelijk en het ongelijk van Bart Tromp". De 'lead' bij dit, helaas nogal chaotische, artikel geven Noordegraafs bezwaren perfect aan: "De westerse samenleving zal af moeten van verslaving aan groei. Zij dreigt door materiële welvaart uit haar voegen te barsten. Moge het echter zo zijn dat niet de zwaksten het 'pionierswerk' moeten verrichten"...
Herman Noordegraaf: onlangs ontdekte ik dat hij met enige regelmaat ook zijn medewerking verleent aan het 'progressief-christelijk' tijdschrift *In de Waagschaal* (waarbij tot aan zijn plotselinge dood in december 1989 ook de theoloog *Prof. F.O. van Gennep* (vgl. *De AS* 89) betrokken was. Zo schreef Noordegraaf in dit blad over *Henri van den Bergh van Eysenga* (*IdW*, 29.4.1989) en 'iets' over de invloed van *De Ligt* op *Miskotte* (IaW, 11.11.1989).
Als je dat artikel dan vergelijkt met wat *Bertus Dijk* in het atheïstische blad *De Vrije Gedachte* zoal over Miskotte te melden had (DVG 199), dan zou ik het liefst mijn abonnement op *DVG* opzeggen... Dat gelijkhebberige toontje van sommige atheïsten die zo ongeveer alle ellende op deze wereld menen te kunnen herleiden tot een geloof in God begint bij mij zo onder hand vraagtekens op te roepen. Want hoe 'erg' is het nu eigenlijk om in 'een god' te geloven? Zeker, er zijn voor atheïsten principiële bezwaren die 'wij' o.a. bij Bakoenin fraai geformuleerd zien, maar laten 'wij' ons ver houden van die al te dogmatische veroordelingen waarin *De Vrije Gedachte* soms helaas grossiert! Waarom, in plaats daarvan, om maar eens wat te noemen, geen recensie van *Van Gennep*'s *De terugkeer van de vader* (zie *Wim de Lobel* in *De AS* 89!) of van *Henk van Gelre*'s boekje *Friedrich Nietzsche en de bronnen van de westerse beschaving* (*Ambo, Baarn 1990, 143 blz. ca. f20,-*) waarin de auteur Nietzsche in christelijke zin interpreteert? Wat Nietzsche aangaat hebben de vrijdenkers in Nederland toch niet voor niks pionierswerk verricht! Zo'n boekje *moet* derhalve, bij voorkeur door iemand die daar ècht verstand van heeft, in *DVG* gerecenseerd worden!
Intussen schreef het GPV-kamerlid *G.J. Schutte*

wel een prachtig artikel in *NRC-Handelsblad* (4.4.1990) waarin hij wees op de schaduwkanten van onze vrije markteconomie...

Al weer enige tijd geleden werd *Hans Achterhuis* als bijzonder hoogleraar filosofie (namens de Stichting Socrates) aan de Landbouwuniversiteit van Wageningen benoemd. Zijn inaugurele rede, *Van moeder aarde tot ruimteschip: humanisme en milieucrisis*, verscheen aldaar, terwijl ook *Trouw* in het voornoemde katern *Letter & Geest* (30.3.1990) grote delen van Achterhuis' oratie publiceerde. Eén citaat hieruit, een uitspraak die Achterhuis vond bij de ex-maoist *Koos van Zomeren*: "In het milieu staat de mens centraal, in de natuur kan hij gemist worden - en dat verklaart meteen de blinde haat, die de natuur bij velen opwekt".
Ook *Habermas*-kenner *Harry Kunneman* mag zich tegenwoordig professor noemen. Hij belandde op de, naar eigen zeggen, 'zachtste leerstoel van Nederland', te weten die voor 'de theorie en praktijk van het geestelijk werk, in het bijzonder praktische humanistiek' aan de nieuwbakken Utrechtse *Universiteit voor Humanistiek*. Zijn oratie, *Humanisme, postmodernisme en het deskundologisch regime* (UvH, Utrecht 1990, info: Postbus 797, 3500 AT Utrecht) doet tegen alle verwachtingen in, op zijn minst de mijne, vermoeden dat Kunneman daar inderdaad 'op zijn plek' zit. Of dat voor zijn collega *Fons Elders* oòk geldt, moet nog blijken...
Intussen kende *Hans Achterhuis* de doctorstitel toe aan *Barbara Noske*. Zij promoveerde bij hem op het proefschrift *Huilen met de wolven: een interdisciplinaire benadering van de mens-dier relatie (Van Gennep Amsterdam 1989 299 blz. f 39,50)*. Een aantal van de door haar hierin ontwikkelde ideeën zijn terug te vinden in een aflevering van *Rekenschap* gewijd aan 'Mensen en dieren' (No. 1990/1, info:André Hielkema, 030-318145).
Wim van Dooren is alweer ietsje langer bijzonder hoogleraar filosofie. Komend academisch jaar viert hij aan de TU Delft zijn 25-jarige jubileum, o.a. met een symposium (15.3.91) over renaissance-humanisme èn een 'feestcollege' (1.3.91), info: 015-785143
Recentelijk verzorgde *Van Dooren* de uitgave van een tweetal klassieke filosofische teksten: een vertaling van *Descartes' Meditationes de prima philosphia* uit 1641 (*Descartes, Meditaties, Boom Meppel, Amsterdam, 1989, 148 blz. ca. f 25,-*) en een heruitgave van *Het wezen der kennis (1863)* van de Nederlandse filosoof *Cornelis Opzoomer* (1821-1892).
Helaas miste ik in Van Dooren's inleiding in deze laatste uitgave de naam van *M. des Amorie van der Hoeven*, die in 1854, in het geschrift 'Over het wezen der godsdienst en hare betrekking tot het staatsregt' bezwaar maakte tegen de door Opzoomer voorgestane scheiding tussen kerk en staat, die volgens Des Amorie ook een scheiding tussen (christelijke) ethiek en politiek zou inhouden. Het boekje verscheen in 1917 opnieuw: "Van eene inleiding en aanteekeningen voorzien door B. de Ligt"!
De onmiskenbare progressiviteit van Opzoomer vanuit humanistisch perspectief (hoe minder christendom hoe beter!?) riep in christen-socialistische kring dus vooral bezwaren op, voortvloeiende uit die uitspraak van *Mad. de Stael*: 'De godsdienst moet in het leven alles zijn of niets'....
Vreemd genoeg besluit deze uitgave wèl met een politieke tekst van Opzoomer, een fragment uit zijn brochure *Politische bijdragen* uit circa 1848, geannoteerd door ene *Henri Krop*: Vreemd, zoals gezegd.
Cornelis Opzoomer. Het wezen der kennis. Uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Wim van Dooren. Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland deel 17. Ambo, Baarn 1990, 159 blz. f27,50.
Tegelijkertijd verscheen, als deeltje 9 uit deze reeks, *Gerardus Vossius' Geschiedenis als wetenschap*, bezorgd door *Cor Rademaker* (*Ambo, Baarn 1990, 152 blz. f 27,50*). In zijn inleiding citeert Raemaker o.a. de beroemde 'Annales'-historicus *Marc Bloch*: "Het valt (...) geenszins te ontkennen, dat een wetenschap naar ons gevoel altijd in zekere zin tekortschiet, als zij ons niet vroeg of laat helpt beter te leven... De vraag naar het nut van de geschiedenis, in de strikte 'pragmatische' zin van het woord 'nuttig' mag niet verward worden met die naar haar eigenlijke intellectuele rechtmatigheid. De vraag naar het nut komt overigens slechts op de tweede plaats: moet men niet eerst begrijpen om verstandig te handelen? Toch kunnen we haar niet uit de weg gaan, omdat we anders het risico lopen de meest dringende en voor de hand liggende vragen slechts voor de helft te beantwoorden". Rademaker concludeert dat ruim drie eeuwen daarvoor Vossius zich dezelfde vragen stelde!
Van Bloch's klassieker *Pleidooi voor de geschiedenis of Geschiedenis als ambacht* verscheen inmiddels een Nederlandse vertaling (*SUN, Nijmegen 1989, 222 blz. f 29,50*).
Eerder maakte ik in deze rubriek melding van het verschijnen van *Moleschott*'s *De eenheid des levens*. De recensies (met vuurwerk) waar ik toen op hoopte bleven uit. Wel schreef *Siebe Thissen* een prachtig essay ('de eerste generatie

atheïsten') over Moleschott en de zijnen in, je raadt het al: de *Letter & Geest*-bijlage van *Trouw* (3.11.1989). Meer publikaties over dit onderwerp zijn op komst!, liet de auteur mij weten!

De kraakbeweging. De afgelopen maanden was er zo het een en ander 'tien jaar geleden'. Daarom in veel bladen nogal wat geterugblik. De *Haagse Post* (14.10.1990) kwam onder het motto 'De dag van hun leven' met een heuse *paasspecial* over '30 april 1980'. Eerder (17.2.1990) wijdde *Vrij Nederland* een kleurkatern aan *De Vondelstraat*. En in *Het Parool* (31.3.1990) stond een verhaal over 'de kraakbeweging nu'. "De rudimenten van een subcultuur bestaan nog wel, maar ontlenen hun bestaansrecht in de laatste plaats aan woningnood en (speculatieve) leegstand. Veeleer aan welbegrepen eigenbelang", aldus *Albert de Lange*. Wat ooit de kracht van de kraakbeweging was -het samenvallen van 'het algemene belang' met 'het individuele belang'- wordt nu ineens als argument tégen die beweging aangevoerd! Het kan verkeren...

Een aantal 'linkse' bladen vierden feest de afgelopen tijd.
Zo rolde in februari 1990 het honderdste nummer van het dienstweigeraarsblad *Veedee* van de pers. Ook hier veel geterugblik, o.a. in een interview dat *Maarten Evenblij* maakte met 'erkenningscommissievoorzitter' *Soeteman*: "Vroeger (sic, CB) kwamen er meer jongens met een anarchistische inslag" en "Als je wilt, kun je erkend worden". Vreemd evenwel dat die aartsreactionair F. Stapel er in datzelfde artikel zo goed van af komt...
Ook de 'echte' anti-militaristen, verenigd in ROSA, deden weer eens van zich horen. Er verscheen, in een veelbelovende oplage van 500 (desalniettemin: haast u!), een brochure met de titel *Militaire dienstplicht: total loss*, met daarin bijdragen van *Leon 'Vijandsbeeld' Wecke, Willem Bosma, Tijmen van 't Foort, Hans Wiebenga* en uiteraard *ROSA* (info: *Erwin Muilwijk*, 01892-13549).
Feest was er ook bij het CPN-blad *Politiek en Cultuur*: met het nummer dat in maart 1990 verscheen ging het blad zijn 50e jaargang in. Desondanks overheerste in dat nummer wat mij betreft gelukkig een grafstemming. Nieuwe aanzetten tot wat dan ook kwam ik er in ieder geval niet in tegen. De pleidooien voor 'meer democratie' die in vrijwel alle artikelen te vinden zijn hebben naar mijn smaak op het moment dat die uit marxistische pen vloeien, gelet op 'de toestand in de wereld', iets plichtmatigs, ook al zijn ze natuurlijk vele malen te prefereren boven argumentaties als die van de ontwikkelingssocioloog *prof. Gerrit Huizer*, die half januari j.l. in de *Haagse Post*, op grond van de *economische* successen van China (!) de actualiteit van het socialisme in het algemeen en dat van Marx in het bijzonder meende te kunnen illustreren.
Het van huis uit communistische dagblad *De Waarheid* is zoals bekend intussen ter ziele. Op 24.9.1990 verscheen *De Laatste Waarheid*, met als kop op de voorpagina: 'Een krant die nooit z'n ziel verkocht'. Een week later verscheen, als opvolger van *De Waarheid*, het "nieuwe eigentijdse opinieweekblad", *Forum*. Oordeel zelf: een proefabo voor 3 maanden kost '25 piek' (info: 020-262565).
Ook het CPN-blad *KOMMA* is, evenals *Radicale Notities* (PPR) en *Socialistisch Perspectief* (PSP), als gevolg van de komst van *Groen Links*, gedoemd te verdwijnen, om plaats te maken voor *De Helling*, dat met ingang van de lopende jaargang wordt uitgegeven door de *Stichting Wetenschappelijk Bureau Groen Links* (info: Postbus 15240, 1001 ME Amsterdam).
Bladeren ontving het *lente 1990*-nummer van *De Helling* en ik kan er niet omheen: de som is in dit geval beduidend minder dan de delen. Rond het thema van dit nummer *Links en Oost-Europa* wist de redactie slechts één artikel te 'organiseren' dat meer dan 'wel aardig' is, te weten een artikel van *Gerrit Pas* (bloedgroep: PSP) over de oppositie in de DDR onder de kop 'Die Phase der schönen Revolution ist vorbei'.
Waarmee ik weer bij 'onze buren rechts' verzeild ben.
Allereerst nieuws over die alleraardigste *Zur Einführung*-reeks van *Edition SOAK im Junius Verslag* (c/o Siegfried Breitkreuz, Postfach 50 07 45, Stresemannstrasse 375, 2000 Hamburg 50). Van *Wim van Dooren*'s deeltjes over *Bakunin* verscheen in 1989 een tweede druk. In zijn boekbesprekingsrubriek *Anarchisme over de grens* in *De AS 88* signaleerde *Hans Ramaer* reeds het verschijnen van een deeltje over *Gustav Landauer*. Ik kan daar aan toevoegen dat hiervan in *Die Zeit* van 17.11.1989 een prachtig besprekingsartikel van *Günter Nenning* stond. Moge ook hier de openingszin voor zich spreken: 'Dem Sozialismus geht's besser, seit es ihn nicht mehr gibt'...
Mij werd voorts o.a. duidelijk dat Landauer niet alleen anarchist en lid van de Münchener radenrepubliek was, maar ook een *Shakespeare*-kenner! Andermaal realiseerde ik mij hoe belangrijk een (bij voorkeur 'essayistische' studie van *Het anarchisme van Shakespeare* zou zijn! Studeer je bijv. Engelse taal- en letterkunde en je wilt in 1992 de Clara Meijer-Wichmann-prijs winnen: je weet wat je te doen staat...

Voorts verscheen er in de SOAK-reeks een deeltje over *Kropotkin*, van de hand van *Heinz Hug*. Helaas ontbraken er in het exemplaar dat *Bladeren* ontving de nodige bladzijden, zodat ik er mij geen oordeel over wil aanmatigen, en moet volstaan met de mededeling dat het 16.80 DM kost.

Dit geeft mij dan wel de ruimte hier het schitterende Berlijnse tijdschrift *Tranvía, Revue der Iberische Halbinsel* te signaleren, ook al moet ik mij tot de laatste twee nummers beperken. In Nr. 15 (dec. 1989) ondermeer een artikel van *Wolfgang Haug* over het lot van *Hanns-Erich Kaminski* en *Anita Karfunkel* (*Kaminski* is de auteur van een door *Hans Ramaer* in *De AS 80* besproken boek over het Barcelona ten tijde van de Spaanse revolutie). Nr. 16 (maart 1990) van *Tranvía* is een themanummer over de gevolgen van 'perestrojka' op het Iberische schiereiland. Ik wil hier het artikel van de Zwitserse historicus *Walther L.Bernecker* noemen over de *Bürgerkrieg und Revolution in kommunistischen Interpretationen* en het verhaal van de Portugese communist *António Manuel Hespanha* over 'zijn' PCP. Verder in dit nummer o.a. aandacht voor de parallel die er wellicht te trekken is tussen het post-Franquistische Spanje en Oost-Europa nù - een thema waarover ten onzent trouwens *H.M.v.d.Brink* in *NRC-Handelsblad* (1.2.1989) onder de kop 'Voor- en nadelen van een onverwerkt verleden: Een Spaanse les voor Oost-Europa' een belangwekkend artikel schreef.

In Tranvía 16 voorts het bericht dat op 8 februari j.l. *Babette Gross*, op 92-jarige leeftijd, overleed. Zij was de levensgezellin van de communist *Willy Münzenberg*, de grote organisator van en voor de Comintern in de Weimarrepubliek, van wie zij een in de zestiger jaren gepubliceerde biografie schreef. Eerder (eind 1989) stierf haar zuster, *Margarete Buber-Neumann*. Zij schreef o.a. het indrukwekkend *Von Potsdam nach Moskau - Stationen eines Irrweges*. Zij was ooit getrouwd met een zoon van *Martin Buber* en werd in *De Volkskrant* van 6 juli 1985 nog door *Lisette Lewin* geïnterviewd naar aanleiding van een boek dat zij schreef over 'Milena uit Praag', een vriendin van Kafka, die Margarete in het concentratiekamp Ravensbrück ontmoette... (CB)

BOEKBESPREKINGEN

CARLO TRESCA

Carlos Tresca: Rudolf de Jong wees mij onmiddellijk na verschijning van *De AS* 86 op de fout die er in mijn bijdrage aan dat nummer, een artikel over John Dos Passos, stond. Tresca was namelijk géén trotskist zoals ik daar op gezag van *VN*'s Hans Schoots meende, maar een anarchist in hart en nieren! "In time, particularly after Emma Goldman and Alexander Berkman were deported in 1919, the name Carlo Tresca became synonymous with anarchism in the minds of the Americans", schrijft *Dorothy Gallagher* zelfs in haar biografie van Tresca, die onlangs ook in een Penguin-editie verscheen.

Haar studie gaf zij de titel *All the right enemies* mee. Een even intrigerende als terechte, want toen Tresca op 11 januari 1943 in de straten van New York City werd vermoord, was niet op voorhand duidelijk in welke kring de dader(s) gezocht moest(en) worden. Als militant agitator van Italiaanse afkomst had Tresca zich uiteenlopende 'vijanden' gemaakt: mafiosi, fascisten, communisten, vakbondsleiders, kortom hij had 'all the right enemies'!

Gallagher behandelt dit alles voorbeeldig. Aldus biedt het boek niet alleen een indrukwekkend portret van een strijdbaar man maar zeker ook een indringend beeld van het Amerika van voor de Tweede Wereldoorlog (CB).

Dorothy Gallagher, All the right enemies: the life and murder of Carlo Tresca, Penguin Harmondsworth, 1988, 321 blz. ca. ƒ 25,= (orig. hardcover ed. Rutgers University Press, ca. ƒ 65,=).

ANARCHISME OVER DE GRENS

Een inmiddels klassieke anarchistische tekst, die bij mijn weten nooit in een Nederlandse vertaling verscheen, is *Anarcho-Syndicalism. Theory and Practice*. Rudolf Rocker schreef deze in 1938. Hoewel de titel anders doet vermoeden bestaat er ook een verkorte versie (*Anarchism and anarcho-syndicalism*) van, die nu weer heruitgegeven is door Freedom Press (84b Whitechapel High Street, London E1 7QX). De uitgave kost slechts £ 1.35. Voor £ 2.50 heeft men echter de complete versie die uitgebracht is door Phoenix Press. Zo ongeveer tegelijkertijd kwam ook Pluto Press (345a Archway Road, London N6 5AA) met een paperback van *Anarcho-Syndicalism* in de nieuwe serie 'Libertarian Critique'. Deze kost £ 7.95, maar de lezer krijgt dan wèl behalve Rockers tekst een voorwoord van Chomsky, een inleiding van Nicolas Walter

en de epiloog die Rocker in 1947 voor de Indiase uitgave schreef.
Zo zijn er ook twee edities van Peter Kropotkins memoires beschikbaar. De ene *Memoirs of a Revolutionist* (£ 8.95) is een uitgave van Dover en is gebaseerd op de Amerikaanse uitgave van 1899. Deze versie is in 1978 in Nederlandse vertaling verschenen bij Het Wereldvenster. De andere is een uitgave van de Canadese libertaire uitgeverij Black Rose, in Europa vertegenwoordigd door Freedom Press. Deze editie grijpt terug op de Britse uitgave van 1906 en bevat tevens een inleiding van George Woodcock. De Black Rose paperback kost £ 10.50. Voor dezelfde prijs heeft men -van Black Rose- de allerklassiekste anarchistische tekst: *Mutual Aid*. Voor minder dan de helft van de prijs (£ 5.00) is er echter ook een Freedom uitgave van Kropotkins vermaarde bijdrage aan de socio-biologie. En zonder twijfel komt de 'wederkerige hulp' aan de orde in een boekje over Kropotkin dat Ferd. v.d. Bruggen momenteel voor *De AS* voorbereidt. Mogelijk verschijnt het eind van dit jaar.
Overigens is de serie van Pluto Press, die ik hiervoor noemde, zonder meer een aanwinst. Libertarian Critique-redacteur David Goodway selecteerde teksten van 19e en 20e eeuwse anarchisten, tot nog toe een vijftal. Behalve het boek van Rocker zijn dat: Proudhons *General Idea of the Revolution in the nineteenth century* (met een verhelderende inleiding van Robert Graham), de schets van een imaginaire libertaire samenleving *How shall we bring about the Revolution. Syndicalism and the cooperative commonwealth* van de Franse syndicalisten Emile Pataud en Emile Pouget (met het originele voorwoord van Kropotkin), Alex Comforts *Authority and Delinquency*, en Bart de Ligts *The conquest of Violence* (£ 7.95).
In het vorige nummer van dit tijdschrift maakte Herman Noordegraaf al melding van deze laatste uitgave, die rechtstreeks in Nederland te bestellen is bij het Bart de Ligt-Fonds in Boxtel. De Ligts studie over oorlog, revolutie en geweldloosheid verscheen met een voorwoord van Aldous Huxley in 1937 bij Routledge. Het was een vertaling van de Franse uitgave die enkele jaren eerder was uitgekomen en waarvan de Nederlandse uitgave *De overwinning van het geweld*, in 1934 verschenen in de Bevrijdingsreeks, een korte voorstudie was. De veel uitgebreidere versie is echter nooit in het Nederlands uitgegeven. Wèl bracht een Amerikaanse uitgever er in de jaren zeventig een herdruk van uit en nu is er dus de editie van Pluto Press, ingeleid door Peter van den Dungen. Woodcock heeft eens van het boek gezegd dat het een hele generatie Amerikaanse en Engelse pacifisten de ogen opende voor het anarchisme.
David Goodway stelde, voor Routledge, ook een *bundel* met essays over anarchisme en anarchisten samen. Goodway, die geschiedenis doceert in Leeds en betrokken is bij de Anarchist Research Group, selecteerde daarvoor een tiental bijdragen uit het materiaal dat in 1985/86 gepresenteerd werd op een History Workshop. Het boek kost £ 12.95 en is getiteld *For Anarchism: History, Theory and Practice*. Nicolas Walter was er in Freedom niet erg opgetogen over, maar misschien juist daarom viel de bundel mij verre van tegen. Zo vindt men er bijdragen in van Bookchin en van Guérin, die vanzelfsprekend hun bekende stokpaarden berijden, van de zojuist overleden Geoffry Ostergaard over het Indiase anarchisme, en puur historische essays over het anarchisme in Italië (1870-1926) en de door de CNT gesteunde huurdersstakingen in Barcelona (1931).
Tot de beste bijdragen behoren de stukken van Tom Cahill over de relatie tussen een anarchistische economie en de coöperatiebeweging en van Peter Marshall over *human nature & anarchism*. Wat dat laatste betreft gaat het om de vraag waarom zo'n prachtig ideaal als het anarchisme maar niet gerealiseerd wordt.
Freedom Press bouwt ondertussen gestaag voort aan 'Centenary Series', een indrukwekkende reeks natuurlijk, zeker als men geïnteresseerd is in de *geschiedenis* van de Engelse anarchistische pers. Maar tegelijk toch symptomatisch voor de malaise waarin de anarchistische beweging zich internationaal bevindt en waarbij steeds veelvuldiger wordt teruggeblikt. In Volume III, getiteld *World War - Cold War*, vindt men een selectie uit de tijdschriften *War Commentary* en *Freedom* (1939-1950). Prijs £ 6.95. Daarnaast zijn er nog supplementen: *The Left & World War Two* (Selections from *War Commentary* 1939-1943), *British Imperialism & The Palestine Crisis* (Selections from *Freedom* 1938-1948), en *Neither Nationalisation Nor Privatisation* (An Anarchist approach: Selections from *Freedom* 1945-1950). De supplementen kosten £ 1.95 per deel. Volume II heet *Spain 1936-1939. Social Revolution and Counter Revolution* en kan een dezer dagen verschijnen. Dit deel bevat selecties uit *Spain and The World* (1936-1939) en gaat £ 5.00 kosten. In het zeer aan te bevelen Engelse tijdschrift *The Raven* werd in een bespreking van deel III opgemerkt dat de artikelen laten zien dat er weinig in de wereld veranderd is. Dat waag ik te betwijfelen, maar het anarchistische gelijk is er na een halve eeuw zeker niet minder om geworden.
Behalve de Centenary Series bracht Freedom

Press de afgelopen tijd meer nieuwe uitgaven, zoals *Wildcat strike again*, een verzameling comic strips van Donald Roum, die eerder in *Freedom* verschenen (£ 1.95) en *Anarchists in the Spanish Revolution* van José Peirats (£ 6.00), een vertaling van het standaardwerk over CNT-FAI dat in de jaren zeventig al eens door Canadese en Amerikaanse syndicalisten werd uitgebracht. En dan is er weer een nieuwe Bookchin: *Remaking Society* (£ 8.95), één van de nieuwste uitgaven van Black Rose. Maar daarover een volgende keer. (HR)

ALTERNATIEVE WETENSCHAP

Zoveel is duidelijk: het boek heet *bewegingsleer*. Dat de auteurs ervan zich met de naam *Bilwet* wensen te sieren, ik kan mij met enige moeite iets voorstellen bij datgene waar 'Bilwet' voorstaat, een stichting 'ter *b*evordering van de *il*legale *we*tenschap". *Maar waarom maakt Bilwet het zijn -legale- lezers zo moeilijk?* Het boek biedt namelijk een schat aan informatie over het reilen en zeilen van de kraakbeweging in de goeie-ouwe-tijd maar het nut van die loodzware in- en uitleiding ontging mij, al werd ik wel weer eens op het feit gedrukt dat ik nog nooit iets van Canetti gelezen heb.

Dat overkwam mij namelijk ook toen ik Joost van Steenis' *Over geweld en democratie* las. In een nogal chaotisch betoog pleit Van Steenis in dit boek voor gewelddadige strijd. "Dit geweld is niet direct gericht op resultaten maar op het scheppen van een klimaat waarin verandering mogelijk is", schrijft hij (blz. 100). Opgelucht haalde ik weer adem toen ik een eindje verderop las dat hij daarbij dacht aan zoiets als de Palestijnse intifada en niet aan iets RAF-achtigs. Ik bedoel maar: het had mij niets verbaasd als het andersom zou zijn uitgepakt.

Aangezien het hier echter om een nogal principiële zaak gaat, is de slordige betoogtrant van de auteur hem eens te meer aan te rekenen.

Van Steenis haalt gewoon te veel tegelijk overhoop. Een voorbeeld. Op blz. 9 achtereenvolgens aandacht voor de Oostenrijkse kroonprins Frans Ferdinand, Gerrit Jan Heyn, de atoombom op Japan en: 78-toerenplaten en compact discs. Honderd bladzijden verder bijvoorbeeld, op blz. 109 dus, gaat het over Bluf, Frantz Fanon en de Middeleeuwen, terwijl 50 blz. daarvoor, op blz. 59, sprake is van de Franse Revolutie, de late (!) middeleeuwen en het reclamebureau van Lubbers *en* (sic) Kok.

Zo hier en daar weet Van Steenis tussen een en ander -dankzij Carnetti!?- verrassende verbanden te leggen, dat zal ik zeker niet ontkennen. Maar voor zover Van Steenis probeerde een logisch betoog op te bouwen is hij daar al met al niet in geslaagd: van de *noodzaak* van geweld voor het bereiken van een betere maatschappij heeft hij mij dan ook niet kunnen overtuigen (CB).

BILWET, Bewegingsleer: kraken aan gene zijde van de media, Ravijn (Postbus 76116, 1070 EC) Amsterdam 1990, 304 blz., f 25,=;
Joost van Steenis, Over geweld en democratie, Stichting Macht&Elite (Postbus 690, 1000 AR) Amsterdam 1990, 160 blz. f 24,50.

VRIJHEIDSTHEORIE EN NIEUW-LIBERALISME

Onder de titel *Macht, democratie en vrijheid* schreef J.W. de Beus een politiek-economische studie waarop hij vorig jaar promoveerde. De Beus richt zich op de beschrijving van wat er door een groot aantal auteurs gezegd is binnen het kader van de economische vrijheidstheorie. Hij besteedt daar aandacht aan vanuit drie concepten, te weten het vrijheids-, het orde- en het coördinatieconcept. Onder het laatste brengt hij twee coördinatiemechanismen, de vrije markt en de liberale democratie (voor een nadere kennismaking met deze zaken, zie mijn artikel elders in dit nummer).

Als De Beus de vorenbedoelde conceptuele analyse verricht heeft, zijn we 230 pagina's verder. Hij mag dan al geacht worden gepromoveerd te zijn, want hij heeft die analyse knap verricht. Maar hij gaat nog eens 330 pagina's door. Extensief behandelt hij in dat gedeelte de vrijheidstheorie van drie giganten uit dit veld van theorievorming, Hayek, Buchanan en Sen.

De juridische wereld wordt ook bij herhaling geconfronteerd met omvangrijke proefschriften. De tijd is aangebroken dat men alleen al vanwege de omvang van zo'n proefschrift kritiek krijgt te oogsten. Een dissertatie mag een omvang als die De Beus eraan gaf niet meer hebben. Scherpe analyses en goede ideeën vragen veel minder ruimte, aldus Brenninkmeijer in het Nederlands Juristenblad (1990, p. 701).

Bij de Beus zal men overigens nauwelijks goede *eigen* ideeën tegen komen. Scherpe analyses uit de empirische werkelijkheid treft men er evenmin aan. Dit is niet vreemd omdat De Beus zich heeft toegelegd op een analyse van het werk van theoretici over politieke en economische filosofie; en zoals gezegd: dat doet hij bekwaam.

Anarchisten die in de problematiek van de (procedurele en verdelende) rechtvaardigheid en in een discussie over vrijheidsconcepten geïnteresseerd zijn, mogen dit boek niet over het hoofd zien. Een werkgroep 'Economie', zoals die in LAO (Landelijk Anarchisten Overleg) verband

is opgericht, zou het kunnen bestuderen. Zij komen er geen behandeling van een anarchistische economie in tegen, maar wel veel dat in relatie tot zo'n economie overdenking verdient.

In tegenstelling tot De Beus, die van sociaal-democratische huize is, besteedt Koen Raes, van oorsprong neo-marxist, in zijn zojuist verschenen bundel over *Socialisme in de postmoderniteit* wèl aandacht aan het anarchisme. Raes tracht een aantal socialistische gedachten opnieuw tot leven te laten komen. Dit doet hij in de genoemde bundel, waarin hij vijf tussen 1983-1989 reeds gepubliceerde artikelen onderbracht. De aandacht voor het socialisme zet hij tegen de achtergrond van nieuw-liberale auteurs, die ook bij De Beus in de etalage stonden. Het voordeel van de tekst van Raes is, dat de aldus gepresenteerde denkbeelden beter behapbaar worden dan bij De Beus mogelijk was (hoewel het in Raes' geval weer even wennen is aan diens Vlaamse Nederlands).

Het opnieuw tot leven wekken van socialistische denkbeelden -tegen twee stromen in, te weten het 'balvoordeel' van het nieuw-liberalisme en het scepticisme van het postmodernisme-, gaat bij Raes vergezeld van een positieve aandacht voor het constructief-anarchistische gedachtengoed. Waarom haakt een neo-marxist daarbij aan? "Een actualisering van het anarchistische gedachtengoed dringt zich op omdat het socialisme, in haar dominante zowel als in haar marxistische vorm, al te sterk op een economisch optimistisch determinisme heeft gegokt als motor van maatschappelijke vooruitgang naar het socialisme" (p. 123). (ThH)

J.W. De Beus, Markt, democratie en vrijheid, Een economische studie, Tjeenk Willink, Zwolle 1989, (dissertatie), 682 blz., f 79,=.

K. Raes, Socialisme in de postmoderniteit, uitg. EPO, Berchem 1990, 142 blz.

REVOLUTIES

"Eindelijk is er een boek verschenen dat recht doet aan het grote belang van revoluties in onze geschiedenis: het eerste boek dat een groot aantal revoluties naast elkaar zet. En u zo inzicht geeft in een bewogen geschiedenis die opvallen actueel blijkt te zijn". Uitgeversproza? Inderdaad. Het is een citaat uit een foldertje waarmee het verschijnen van het boek *Kroniek van 3 eeuwen revoluties* werd aangekondigd. "Het boek behandelt", zo meldt de uitgever voorts, "in 360 pagina's diepgaand de belangrijkste revoluties van de laatste drie eeuwen."

Tja: hoe *diepgaand* is diepgaand? Het boek blijkt 58 revoluties te behandelen: gemiddeld zo'n 6 bladzijden per revolutie dus!

Gelukkig blijkt samensteller Hans Derks in zijn inleiding ietwat bescheidener. Hij somt daarin zelfs zo ongeveer alle bezwaren op, die je tegen dìt boek zou kunnen hebben. Helaas voor Derks en de zijnen worden bezwaren niet wèggenomen door ze te onderkennen...

Bovendien blijkt het doel van de bundel nogal pretentieus: het mogelijk maken van vergelijkingen tussen al die revoluties! Waarbij de lezer opgeroepen wordt om "zelf aan het werk" te gaan! Mag ìk voor de eer bedanken? Al was het maar omdat er wel degelijk reeds uitermate belangrijke vergelijkende studies van 'het verschijnsel revolutie zijn'. Ik noem hier Theda Skocpol's standaardwerk *States and social revolutions* met de veelzeggende ondertitel: *A comparative analysis of France, Russia and China*, een boek overigens van zo'n 400 bladzijden...

Dit alles neemt niet weg dat Derks' bundel een alleraardigst en bij vlàgen boeiend boek is, mèt "veel nog niet eerder vertoonde foto's" om de uitgever nog één maal te citeren. (CB)

H. Derks (red.), Kroniek van 3 eeuwen revoluties, met bijdragen van o.a. Cajo Brendel, Raymond Buve en Z.R. Dittrich, Wolters-Noordhoff, Groningen 1988, 360 blz., f 59,=.

BART DE LIGT

Wim Robben en Herman Noordegraaf, die al heel wat over Bart de Ligt gepubliceerd hebben, richtten in 1988 met zoon Joan de Ligt het Bart de Ligt-Fonds (postbus 90, 5380 AB Boxtel) op. Het fonds stelt zich ten doel om de 'Verzamelde Werken' *van* De Ligt uit te geven. Een prachtig, maar ook ambitieus project. Daarom heeft het fonds alvast enkele uitgaven *over* Bart de Ligt het licht doen zien. In deze Bart de Ligt-reeks verscheen als eerste het 'herdenkingsboek' *Drie generaties spreken over Bart de Ligt* (*f* 28,50) dat in *De AS 84* werd gesignaleerd.

Correcties en aanvullingen op dit boek zijn opgenomen in het boekje *Bart de Ligt. De overwinning op het geweld.* (*f* 9,50), dat verder de vertaling bevat van de inleiding die Gernot Jochheim op de Bart de Ligt-dag in september 1988 hield. De originele (Duitse) tekst is te vinden in recent verschenen bundel *Voor Arthur Lehning* (zie *De AS* 89). Jochheim ziet in De Ligt 'een voorloper' van wat hij het *civilisme* noemt, de sociale bewegingen die het om het recht op leven (vredesbeweging, milieubeweging, mensenrechtenbeweging) te doen is. Noordegraaf interviewt Jochheim, die onlangs een bundel artikelen van Clara Wichmann (*Der Weg der Befreiung*) voor een Duitse uitgever samenstelde. En Wim Robben legt uit wat we precies moeten verstaan onder geweldloos, geweldvrij en geweldarm.

Een ander boekje in de Bart de Ligt-reeks is getiteld *Bart de Ligt (1883-1938). Vredes-activist en vredes-onderzoeker* (*f* 11,50). Daarin schrijft Noordegraaf -die op De Ligt zal promoveren- over zijn leven en ideeën, inventariseert Robben wat er na 1938 zoal over De Ligt is geschreven en beschrijft Peter van den Dungen waarom *The conquest of Violence* zonder Aldous Huxley waarschijnlijk nooit was verschenen. De uitgaven zijn te bestellen bij het Bart de Ligt-Fonds (postbanknummer 2133594). Ook de elders genoemde heruitgave van *The Conquest of Violence* (Pluto Press) is er verkrijgbaar (*f* 33,50). (HR)

CHARGES

Het komt niet vaak voor dat een anarchistisch blad een prijsdier in de letteren knuffelt. Eerder is het tegendeel het geval en kiest het juist partij voor de underdog. Maar ditmaal is er een uitzondering. Want nu maken de prijsdieren openlijk anarchistische propaganda en schrijven ze nog goed werk ook!

De stichting Lift, bekend van het aprilnummer van *De Vrije*, heeft de nationale debuutprijs toegekend aan Irun S. voor zijn tekst in romanvorm *Charges*. Deze prijs bestaat uit een uitgave door Jos Knipscheer, die in 1987 op dezelfde manier (maar dan via een andere stichting) de dichter Pieter Boksma lanceerde en zo betrokken werd bij de acties van de Maximalen. Een groot deel van deze groep trad in 1989 op tijdens de poezieavond van het internationaal anarchistisch congres in Ruigoord. Knipscheer, die revoltes in de letteren niet schuwt, is nu gestuit op de stichting Tzara en heeft het tijdschrift overgenomen, zodat we van Irun S. ook nog gedichten kunnen verwachten. Maar laten we ons tot het boek beperken.

Charges beschrijft vanuit verschillende gezichtspunten de belevenissen van een krakersgroep in Nijmegen vanaf oktober tot december in een bepaald jaar. Deze krakers willen op oudjaar iets onwettigs ondernemen, maar het verloop van de geplande actie wordt aan de verbeelding van de lezer overgelaten, omdat de - door elkaar gegooide - chronologie eindigt op 31 december. Tegelijkertijd houden de figuren zich bezig met zichzelf, en ontstaat er een belangenstrijd van individuen tegen hun collectieve verplichtingen. Persoonlijke ontboezemingen worden afgewisseld met ervaringen, zoals ze in *De Zwarte* of *Bluf!* kunnen zijn gepubliceerd.

Intussen worden we in cursiefjes op de hoogte gesteld van leven en denken van Max Stirner. Stirners uitgangspunt dat alleen vanuit het eigenbelang de oorlog tegen de taal gewonnen kan worden, is geïllustreerd aan de hand van de ik-verhalen van de krakers. Maar die lopen met fantastische en nauwelijks herkenbare namen rond en hun identiteit is moeilijk te traceren. Er ontstaat een soort jam-session van individuele gedachten in een poging tot een collectief groepsportret te komen. Dit effect wordt verstrekt door documenten van 'buiten': de krakers worden aangevallen door politie, de schrijver door een docent Nederlands. Irun S. maakt op die manier duidelijk dat repressie van de 'algemeen gangbare taal' en van het politie-apparaat uit een en dezelfde hoek komen. Het boek is gelardeerd met prentbriefkaarten van de uitgeverij Knust en riedels voor saxofoon.

Ik vind het boek beter geslaagd dan heel wat Duitse produkten in dezelfde stijl, zoals bijv. Horst Bieneks *Bakunin*, waarin het leven van de grote anarchist wordt vermengd met het gehijg van een historische onderzoeker. Origineel is het echter niet; dat kan ook niet, omdat met dergelijke fictieve documentaire al in 1862 is uitgeprobeerd door Multatuli in zijn *Minnebrieven*: ook daar laat de auteur zich in zijn zoeken naar eigen normen en waarden storen door tussenkomst "van buitenaf". Via hem, Sjklovski (door Irun S. zelf in een interview genoemd) en L.P. Boons romans rond 1950 komen we dan bij *Charges* uit. Dat zijn betekenis dus niet ontleent aan literaire vernieuwing, maar aan zijn uitnodiging aan anderen om ook tegen de taal de revolteren. En dus tot de betere anarchistische propaganda kan worden gerekend. (JB)

Irun S., Charges, In de Knipscheer 1990, 222 blz., f 29,50.

DEFINITIEMACHT

Definitiemacht omschrijf ik als het vermogen om de betekenis van een begrip vast te stellen, welke betekenis vervolgens voor anderen de inhoud van de discussie bepaalt. Kortom, degene die over definitiemacht beschikt, legt vast wat wel of niet buiten de orde is. Definitiemacht komt dan ook op allerlei manieren voor.

De regering behartigt het buitenlands beleid. Zij definieert vervolgens buitenlands beleid zo, dat ze gemeenten kan verbieden om een voorkeursbeleid te voeren, dat wil zeggen maatregelen te nemen in het kader van de strijd tegen apartheid in Zuid-Afrika. Iets soortgelijks doet zich voor in het vluchtelingenbeleid. Een 'echte' vluchteling is een vluchteling, die een staat onder die titel opneemt; alle andere vreemdelingen kunnen mogelijk wel een vluchtverhaal hebben, maar dat wordt door de opnemende staat niet als relevant beschouwd. Op dat zelfde vlak ligt het formuleren van een onderzoeksopdracht door de overheid, en de wijze waarop al dan niet van de

uitkomsten van sociaal-wetenschappelijk onderzoek gebruik wordt gemaakt. Het is met name dit laatste waar Chr.Lau en U.Beck zich in hun *Definitiemacht en grenzen van de toegepaste sociale wetenschappen* mee bezighouden. Zij werken daarbij een aantal Duitse voorbeelden uit, en wijzen erop hoe bijvoorbeeld een oordeel van een expert op enig gebied 'definitiemacht' verwerft door het beroep dat er door een gezaghebbende instantie op gedaan wordt. Zo komt het expertendom bovendrijven. Zou ik het boek van Lau en Beck heel kort samenvatten, dat is te zeggen dat de auteurs wijzen op processen van 'argumentatieve omgang met informatie'. In een discussieproces wordt bijvoorbeeld een uitkomst van wetenschappelijk onderzoek (informatie) argumentatief zo ingezet, dat een (overheids-)beslissing als zakelijk dwingende keuze daaruit is voor te stellen.

Anarchisten dienen aandacht voor dit soort definitie-machtsprocessen te hebben, vanuit het besef dat de macht allang niet meer ligt bij staatshoofden. Politicologen waren zich dat reeds bewust. Vanwege die 'machtsloosheid' wordt in de politicologie dan ook weinig aandacht aan het hoogste ambt geschonken, merken J.Hartmann en U.Kempf op. Is het boek over definitiemacht leerzaam maar moeilijk (vanwege een wat taai Duits en veelal hoog abstractieniveau), levert het boek over staatshoofden alleen een berg -weinig interessante- weetjes. Dat is weer anders met het boek van H.M.Jolles, *Tussen burger en staat*.

In een bepaald opzicht beweegt Jolles zich op het terrein van de definitiemacht. Herhaaldelijk vraagt hij aandacht voor aangeboden argumentaties bij beslissingen over elementen van het verzorgingssysteem. Jolles wijst erop dat diverse argumentaties met verschillende uitslag te kiezen zijn, maar dat de keuze tussen de argumentaties door niets is af te dwingen. Het gaat hier om wat ik noem 'argumentatieve willekeur'. Waarom, zo houdt Jolles de lezer voor, zou wel of niet moeten tellen, dat een om aandacht vragende groepering al zo lang wacht, of dat zij omvangrijk is of juist gering in aantal? Elk van die overwegingen kan tot een betoog leiden, waarbij telkens een eigensoortige consistentie opgeld kan doen. In die zin, zo valt op te merken, is de verzorgingsstaat een aggregaat van arbitraire argumentatiekeuzen. En dat wordt nog eens versterkt door de behoefte, de beredenering van te nemen beslissingen zo ver te versimpelen, dat zij de gang van het besluitvormingsproces niet in de weg zit. Wie dat lukt, beschikt over definitiemacht, ben ik geneigd te zeggen. (ThH)

J. Hartmann, U. Kempf, Staatsoberhäupter in westlicher Demokratien, Strukturen, Funktionen und Probleme des 'höchsten Amtes', Westdeutscher Verlag, Opladen, 1989, 243 blz., DM 32.
Chr. Lau, U. Beck, Definitionsmacht und Grenzen angewandter sozialwissenschaft, Eine Untersuchung am Beispeil der Bildungs- und Arbeitsmarktforschung, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1989, 328 blz., DM 48.
H.M. Jolles, Tussen burger en staat, Verkenningen omtrent het maatschappelijk middenveld in een tijd van deregulering, Van Gorcum, Assen/Maastricht, 1988, 155 blz., f 29,50.

ANARCHISMUS

Toevallig kreeg ik de tweede (onveranderde) druk van het in 1977 verschenen boekje van Peter Lösche, hoogleraar politicologie te Göttingen, in handen. Noch de eerste noch de tweede druk van dit Anarchismus is ooit in de *De AS* besproken. Dat is heel jammer, want het geeft veel stof tot nadenken voor allen die zich bezighouden met de bestudering van het anarchisme als filosofisch of als historisch fenomeen, en vooral met de mogelijkheden en onmogelijkheid om libertaire gedachten toe te passen in maatschappelijke organisaties.

Hoewel het boek verscheen in de serie "Erträge der Forschung" en men dus onderzoeksresultaten zou verwachten, krijgt de lezer in ieder hoofdstuk of paragraaf, na een kritische bespreking van de belangrijkste literatuur over het deelonderwerp (tot rond 1976, helaas in de tweede druk niet bijgewerkt), de conclusie dat er nog veel meer moet worden onderzocht. Lösche voegt aan deze verzuchting meteen een aantal zeer concrete vragen als onderzoeksonderwerpen toe. Deze zijn zonder meer stimulerend!

In hoofdstuk I tracht de schrijver na te gaan wat precies onder "anarchisme" als voorwerp van wetenschappelijke studie moet worden verstaan. Resultaat: er zijn misschien wel enkele algemene kenmerken aan te geven, maar het wezen van het anarchisme is niet uit de veelheid van meningen van anarchistische en niet-anarchistische schrijvers te halen; het is te complex en te divers. Hoofdstuk II beschrijft de literatuur over de geschiedenis van het anarchisme in Duitsland, Spanje en Rusland. Lösche trekt uit de detailstudies de conclusie, dat niet duidelijk is onder welke voorwaarden en omstandigheden in een land een min of meer omvangrijke en een min of meer succesvolle anarchistische beweging kan ontstaan en groeien. per land worden enkele onderzoeksvragen aan de historici voorgelegd. Soortgelijke vragen worden ook gesteld bij de bestudering van de verschillen tussen

anarchisme enerzijds en utopisch socialisme, syndicalisme en radencommunisme anderzijds (Hoofdstuk III). Tenslotte wordt gekeken naar de nieuwe stromingen in het anarchisme, verhouding tot de studentenbeweging, het pragmatische anarchisme bijv. van en rond *Anarchy* (tegenover het fundo-anarchisme van *Freedom*, het anarchisme als critiek op leninisme en stalinisme.

Lösche toont aan dat het onderzoek van het fenomeen anarchisme en van zijn geschiedenis in alle opzichten brokkelig en lacuneus is. Hij geeft duidelijk aan welke vraagstukken verder moeten en kunnen worden bestudeerd. Nogmaals: dat alles is stimulerend voor de eigen gedachtengang. Bovendien geeft het boekje een goed en beknopt overzicht van de secundaire literatuur over het anarchisme tot 1976.

Ik heb me bij het herlezen van het boek af en toe wel afgevraagd, of Lösche niet teveel wil. Kan het anarchisme als historisch fenomeen, dat in en door de maatschappelijke ontwikkelingen waarop het reageert ook zelf voortdurend verandert, wezenlijk worden gedefinieerd? Blijven we door het hanteren van kenmerken als streven naar vrijheid, naar rechtvaardigheid, naar optimale mogelijkheden van individuele zelfontplooiing, allemaal begrippen die als antropologische basisbegrippen meer invoelbaar dan definieerbaar zijn, niet steken in een begrippenkader dat uit zijn aard methodologisch onduidelijk is en blijft?

Hoe dit ook zij, het zijn relevante vragen, die Lösche ons voorhoudt als we verder willen komen in de discussies over de actualisering van het anarchistische/libertaire gedachtegoed (FvdB).

Peter Lösche, Anarchismus, Wissenschaftlische Buchgesellschaft, Darmstadt 1987 (oorspr. 1977), 169 blz.

RELATIES

"Het gezin is de hoeksteen van de samenleving", zo vindt men in CDA-kringen....en in anarchistische kring! Want: om zo ongeveer dezelfde reden als CDA-ers het gezin legitimeren, hekelen anarchisten dat gezin nogals eens.

De praktijk compliceert de zaak evenwel. Afgezien van het feit dat schuimmarcherende CDA-burgemeesters (evenals Amerikaanse televisiedominees) dit beeld verstoren, beantwoorden byzonder weinig anarchisten die ik ken aan de verwachtingen die ik op grond van de anarchistische theorie had.

Vreemd is dat niet: waarom zouden *juist* anarchisten niet zoeken naar een "haven in a heartless world"?

Desalniettemin blijven "'relaties" vragen en problemen oproepen, en dan niet alleen onder anarchisten. *Het omstreden huwelijk* heet bijvoorbeeld een studie van *Peter Kampschuur e.a.* over "partnerrelaties tussen ideaal en werkelijkheid", waarin de schrijvers de stelling verdedigen dat het overspannen huwelijksideaal van "het gelukkige paar" plaats zal moeten maken voor de meer realistische visie op het huwelijk *als een leerproces.*

Leerproces of niet, feit blijft dat mannen en vrouwen nogal van elkaar verschillen, als we de Berlijnse klinisch-psycholoog *Wilfried Wieck* mogen geloven. In zijn boek *Liefde is geen mannenwerk* betoogt hij namelijk dat in man/vrouw-relaties mannen veeleer van zich làten houden dan dat zij zelf vàn hun partner houden. Heeft Wieck daarin gelijk? Ik zou het niet weten. Cijfermateriaal draagt hij niet aan, al zal dat, vrees ik, wel een typisch mannelijke manier van redeneren zijn. Mocht zijn these evenwel juist zijn dan zou dat *leerproces* dus vooral neer moeten komen op een therapie van "de man" door "de vrouw'. Wieck houdt dienaangaande overigens wel eens slag om de arm door "de vrouw" in deze niet alleen af te schilderen zoals ze *is* maar vooral ook zoals ze eigenlijk *zou moeten zijn.*

Hoe het ook zij: met de stelling van Wieck's slothoofdstuk" *Het humanisme van de 20e eeuw is het feminisme* kan ik een heel eind meegaan. Dat wil zeggen; het zal ook deel moeten uitmaken van het humanisme van de 21e eeuw (CB).

P.Kampschuur, Bram Buunk en Cas Schaap, Het omstreden huwelijk, partnerrelaties tussen ideaal en werkelijkheid, Ambo, Baarn 1990, 166 blz.. f27,50.

Wilfried Wieck, Liefde is geen mannenwerk, Ambo, Baarn 1989, 183 blz., f29,50.

De illustraties in dit nummer zijn van de Engelse anarchist Clifford Harper. Ze zijn ontleend aan het door Harper geschreven en geïllustreerde boek *Anarchy. A graphic Guide* (Camden Press, 43 Camden Passage, London N1 8EB), 1987.
Het betreft een populaire geschiedenis van het anarchisme met honderden illustraties.

DE AS 91

De AS 91 zal gewijd zijn aan de bekende hedendaagse anarchist Murray Bookchin.

Prijs *ƒ 6,50*